

HITLERI VÕIMULETULEK SAKSAMAAL JA BALTI RIIGID 1933. AASTAL – VÄLISPOLIITILINE ASPEKT

Magnus ILMJÄRV

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus.ilmjarv@tlu.ee

Artiklis on vaadeldud Eesti jt Balti riikide välispoliitikat seoses natsionaalsotsialistide võimule-
tulekuga Saksamaal 1933. aasta jaanuaris. 1933. aastat on historiograafias õigustatult peetud suurte
muutuste aastaks maailmasõdadevahelisel perioodil. Seoses sellega on vaatluse all Adolf Hitleri ja
Alfred Rosenbergi nägemus Balti riikidest ning 1933. aastal esile kerkinud välispoliitilised ideed,
nägemused, kavatsused ja lepingud: Baltikumi neutraliseerimise idee, Nelikpakt, preventiivsõja
kavatsus, agressori määratlemise konventsioon, idee Balti-Skandinaavia poliitilisest koostööst ning
Balti liidu loomise taaselustumine.

XX sajandi esimese poole Saksamaa Balti-poliitikas võib eristada kolme
faasi. Esimene neist oli keiserliku Saksamaa Balti-poliitika, mida omakorda
võib jagada kaheks: maailmasõjaeelseks ja -aegseks poliitikaks. Viimane seisnes
Balti rahvaste iseseisvuse eitamises. See väljendus Baltimaade okupeerimises
esimese maailmasõja käigus. Keisririigi lõpp saabus seoses novembrirevolutsiooni
võiduga Saksamaal.

Weimari vabariik aastail 1919–1933 tõi aga Saksamaa Balti-poliitikas kaasa
uue faasi: Balti riikide iseseisvuse aktsepteerimise. Weimari vabariigil oli aktiiv-
seid majandussuhteid kõigi kolme Balti riigiga. Samas püüdis Weimari vabariigi
välispoliitika neutraliseerida Poola mõju Eestis ja Lätis. Saksa-Poola võimalikku
sõda silmas pidades taotles Weimari vabariik Rapallo¹ ajastul, et Eesti ja Läti
säilitaksid sõja korral neutraliteedi. Sõja puhul pidi see aga omakorda tagama
Saksamaale transiidikoridori toorainete saamiseks Nõukogude Liidust ja toidu-

---

¹ 1922. aastal Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud Rapallo leping andis Weimari vaba-
riigile võimaluse rikkuda Versailles' lepingu sõjalisi punkte. Leping võimaldas *Reichswehr*'il rajada
Nõukogude Liidu territooriumile koolitus- ja katsekeskusi suurtüki- ning tankiväehvitseridele. Vt
Горлов С. А. Совершенно секретно Москва – Берлин 1920–1933. Военно-политические
отношения между СССР и Германией. Москва, 1999, 296–307.

ning toorainete hankimiseks Eestist ja Lätist. Vilniuse-küsimusest tulenevalt aga vaadeldi Weimari vabariigis Leedut kui võimalikku liitlast sõjas Poolaga. Näiteks 1928. aastal sekkus Saksamaa Poola-Leedu konflikt: Saksa valitsus teatas, et jälgib toimuvat murega, Saksa ajakirjandus aga avaldas Leedut toetavaid ja Poolat hukkamõistvaid artikleid.² Tõsi, Balti riikide ja Weimari vabariigi suhted polnud pilvitud. Weimari vabariigis leidus poliitikuid, kes kasutasid nii Balti riikidest kui ka Poolast rääkides väljendit *die saisonstaaten*.³ Weimari vabariik sekkus Balti riikide sisepoliitikasse saksa vähemuse õiguste pärast: Eesti ja Läti puhul oli üheks probleemiks kahjutasu maksmine mõisnikelt maareformiga võõrandatud mõisate ning maade eest ja saksa vähemust puudutavad küsimused.⁴ Leedu puhul aga 1923. aastal toimunud Memeli/Klaipėda piirkonna hõivamine Leedu poolt ja regioonis elavate sakslaste õiguste küsimus. Eesti ja Läti poliitilisi suhteid Weimari vabariigiga mõjutasid mälestused “700-aastasest orjaajast”, samuti Balti hertsogiiri loomise kavatsused 1918. aastal ning *Landeswehr*’i sõda 1919. aastal.

Kolmas faas Balti riikide ja Saksamaa suhetes saabus 1933. aastal ning seda võiks omakorda jagada kaheks perioodiks: 1) Hitleri võimuletulekust kuni Inglise-Saksa mereväelepingu sõlmimiseni 1935. aastal, 2) Inglise-Saksa mereväelepingust Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimiseni. Neist esimesele oli iseloomulik Balti riikide vaenulik hoiak, mis avaldus natsionaalsotsialistlikus ideoloogias ja Alfred Rosenbergi ning tema ümber koondunud seltskonna tegevuses ja vaadetes ning varjatud katsetes toetada natsionaalsotsialistliku idee omaks võtnud jõude kolmes Balti riigis. Teisele perioodile olid iseloomulikud näiliselt paranenud suhted ja Balti riikide iseseisvuse näiline aktsepteerimine, mis tõi 1935.–1936. aastal kaasa Eesti välispoliitilise orientatsiooni Saksamaale ning Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni muutuse 1938. aastal.

1933. aastast rääkides on kesksel kohal küsimus, kuidas natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal mõjutas Balti riikide välis- ja sisepoliitikat. Käesolevas artiklis on Balti riikide ja 1933. aastaga seoses aga vaatluse all peamiselt välispoliitikat puudutavad küsimused: Balti-küsimus Hitleri ja Rosenbergi nägemuses, Baltikumi neutraliseerimise idee, Nelikpakti-küsimus, preventiivsõjaküsimus, Carl

² Vt Дирксен Г. фон. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики. Олма Пресс, Москва, 2001, 105, 109; Ettekanne Eesti Varssavi saatkonnalt 5.8.1928. Eesti Riigi-arhiiv (ERA) 957-13-23, 21–22.

³ Vt Pusta Varssavist 7.11.1932. ERA 957-13-636, 40.

⁴ 1919. aastal Eestis ja Lätis läbiviidud maareform tegi lõpu baltisakslaste suurmaavaldustele. Üks osa maast ilma jäänud baltisakslastest lahkus Eestist ja Lätist. Nn uussakslased hakkasid ekspriieeritud maade eest kompensatsiooni nõudma. See pingestas Weimari vabariigi ja seejärel Hitleri Saksamaa ning Eesti suhteid kuni 1930. aastate keskpaigani. Saksa valitsusringkonnad avaldasid Eestile selles küsimuses pidevalt survet. Olukorda komplitseeris seegi, et kahjutasu nõudjate seas oli Itaalia, Prantsusmaa, Inglismaa ja Soome kodanikke. 1926. aasta märtsis Riigikogus vastuvõetud seadusega kehtestati kompensatsioon äravõetud maade eest isikutele, kes polnud iseseisvuse vastu aktiivselt võidelnud. Läti suhtumine kompensatsioonimaksmisses oli erinev. 1924. aastal otsustas *Saeima*, et maareformiga võõrandatud maade eest kompensatsiooni ei maksta. Vt Riigi Teataja 23.3.1926; vt Rei memorandum 5.4.1933. ERA 957-13-643, 5; Seljamaa memorandumid 25.10.; 27.10.; 6.11.1933. ERA 3828-1-4, 8, 12, 21.

Lindhageni ettepanek Läänemere ääres asuvate riikide koostöökks ning Balti liidu loomise katse taaselustumine. Peatähelepanu on seejuures Eestile pööratud.

HITLER, ROSENBERG JA BALTI-KÜSIMUS

3. veebruaril 1933 kindralitele esinedes rääkis Hitler võitlusest Versailles' lepingu vastu, sõjaväe ülesehitamisest ja Saksamaa sise- ning majanduspoliitikast. Viimases osas deklareeris Hitler, et maadevallutus on ainus võimalus töötute armeed uuesti osaliselt vähendada.⁵ 23. märtsil peetud kõnes aga kinnitas Hitler, et natsionaalsotsialistidel on südames *Reich*'i piiridest väljaspool elavate sakslaste saatus ja see, et Saksa valitsus on otsustanud kasutada kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid, toetamaks Saksa vähemuse õigusi, mis on neile rahvusvaheliselt garanteeritud.⁶ 1933. aasta juunis aga suutis maailma ja eriti Ida-Euroopat üllatada Saksa majandus- ning põllumajandusminister Alfred Hugenberg. Tegemist oli väga mõjuka Saksa poliitiku ja ärimehena. Ta oli üks *Alldeutscher Verband*'i⁷ loojatest ja Saksa kaevanduste omanike liidu esimees. 12. juunil Londonis toimunud maailmamajanduse konverentsi avamisel esitas ta ajakirjanikele antud intervjuus memorandum, milles räägiti eluruumist ja Nõukogude Liidu läänepiirkondadest. Hugenberg rõhutas, et Saksamaale tuleb tagastada kolooniad Aafrikas ja et Saksamaa peab saama uued maa-alad Euroopas, kus "rahvas ilma ruumita" (*Volk ohne Raum*) saaks kolooniaid rajada.⁸ Ida-Euroopas ja Nõukogude Liidus käsitleti Hugenbergi seisukohti Saksamaa soovina koloniseerida Ida-Euroopat.⁹

27. augustil 1933 aga korraldati Ida-Preisimaal Tannenbergi lähedal demonstratsioon, kus osalesid president Hindenburg, kantsler Hitler ja ka Klaipėda sakslaste delegatsioon. Deklareeriti, et Saksamaa ei loobu kunagi maailmasõja tagajärjel idas äravõetud aladest.¹⁰

Hitler oli oma programmilises teoses "Mein Kampf" esitanud nõudmise kõigi sakslastega asustatud alade liitmiseks Saksamaaga. Teost läbivaks mõtteks oli küsimus, kust hankida Saksamaa suurenevale rahvastikule eluruumi (*lebensraum*).

⁵ Aufzeichnung der Rede des Reichskanzlers Hitler vor der Reichswehrführung (Programm des Faschismus) 6.2.1933 – Deutschland und die Sowjetunion 1933–1941. Dokumente aus Russischen und Deutschen Archiven. Hrsg. von S. Slutsch, C. Tischler. Bd. I: Januar 1933 – Oktober 1933. Oldenbourg Verlag, München, 2014, 145–148.

⁶ Berlin, March 23, 1933: **Hitler, A.** Official Speech on the Enabling Act to the Reichstag. <http://www.worldfuturefund.org/Reports2013/hitlerenablingact.htm>

⁷ Pangermanistlik liiga oli militarismi, antisemitismi ja kõigi sakslaste ühendamist propageeriv organisatsioon.

⁸ Vt **Heineman, J. L.** Constantin von Neurath and German policy at the London economic conference of 1933: backgrounds to the resignation of Alfred Hugenberg. – *Journal of Modern History*, 1989, 2, 41.

⁹ Vt **Dejmek, J.** Nenaplněné naděje: Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938). Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha, 2003, 219–220.

¹⁰ Mahlberg Kaunasest 30.8.1933. ERA 957-13-747, 86.

Samuti see, et Saksamaa ei või rahulduda 1914. aasta piiridega ja et idas peavad Saksamaa eluruumi kuuluma Venemaa ning selle piiridel asuvad riigid:

Me teeme lõpu lakkamatule Saksa marsile Lõuna- ja Lääne-Euroopasse ning pöörame oma silmad idas asuvate maade poole... Aga kui me kõneleme uutest territooriumidest tänases Euroopas, siis me mõtleme teadlikult Venemaad ja selle piiridel olevaid riike.¹¹

On tähelepanuväärne, et Hitler pühendas “Mein Kampf”-i esimese osa 1923. aasta novembris Münchени putši käigus hukkunud 16 võitluskaaslasele, sealhulgas Saksa diplomaadile Ludwig Maximilian Erwin von Scheubner-Richterile.¹² Viimane oli kindlasti tähelepanuväärne tegelane, kellele Eesti ajaloolased pole tähelepanu pööranud. See 1884. aastal Riias sündinud ja Riia polütehnikumis õppinud ning 1917. aastal kaheksa Saksa armee koosseisus Riiga ja seejärel 1918. aastal Eestisse saabunud tegelane oli Eestis sündinud ning kasvanud ja Kolmanda riigi peaideo- loogi Alfred Rosenbergi sõber ning võitluskaaslane. Scheubner-Richter kuulus koos Rosenbergi ja Riias pärit Arno Schickedanziga korporatsiooni Rubonia. Saksa diplomaadina nägi ja kirjeldas ta armeenlaste genotsiidi Türgis ning jutustas sellest ka Hitlerile. Scheubner-Richter asutas Münchenis koos Schickedanziga Vene-Saksa ühingu *Aufbau* (Возрождение). Nimetatud ühing seadis eesmärgiks natsionaalsotsialistide ja Vene emigrantide ühendamise võitluseks bolševismi vastu.¹³ Scheubner-Richteri, Rosenbergi jt baltisakslastest emigrantide vaadetele oli märkimisväärne mõju Hitleri ja natsionaalsotsialistide Ida-Euroopat, Venemaad ning Baltikumi puudutavatele vaadetele.

Hitleri “Mein Kampf”-is Ida-Euroopa ja Venemaa territooriumide tuleviku kohta esitatud nägemus pole iseenesest originaalne. Venemaa ümberkorraldamise kavad olid valminud juba keiserlikul Saksamaal. Neid on nimetatud ka dekompositsioonikavadeks või -poliitikaks. See tähendas Vene keisririigi läänepiiril asuvate provintside eraldamist ja nendest mingil määral iseseisvate puhverriikide loomist. Puhverriikide vöö pidi koosnema Soomest, Balti riikidest, Poolast, Ukrainast ja Kaukaasiast: territooriumidest, kus elasid mittevvene rahvad.¹⁴ Siinkohal väärib märkimist 1891. aastal loodud *Alldeutscher Verband*’i esimehe Heinrich Classi ja tegevjuhi Leopold von Vietinghoff-Scheeli esimese maailmasõja ajal, s.o 1914. aasta detsembris, 1950-le tähtsamale keisririigi tsiviil- ning sõjaväeametnikule, sealhulgas kantsler Theobald Bethmann-Hollwegile, saadetud memorandum sõja eesmärkidest. Selles leiti, et Venemaa tuleb tagasi itta suruda ja muuta Peeter I eelse ajastu suuruseks vürstiriigiks. Venemaale kuuluvad Poola ja Balti provintsid tulid memorandumi autorite järgi Saksamaaga liita. Piir Venemaaga pidi kulgema: Narva – Peipsi järv – Pihkva – Velikaja – Vilnius – Neemen – Grodno – Soldau – Włocławek – Czestochowa. Venemaast eraldatud territooriumidel pidi Saksamaa teostama “rahvastiku tsiviliseerimist” ja seejärel vahetama Volga ning

¹¹ **Hitler, A.** Mein Kampf. Zentralverlag der NSDAP, München, 1938, 742.

¹² Vt **Hitler, A.** Mein Kampf, Inhaltsverzeichnis.

¹³ <http://kaminec.livejournal.com/104664.html>

¹⁴ Vt **Apunen, O.** Suomi keisarillisen Saksan politikassa 1914–1915. Kk:N Kirjapaino, Helsinki, 1968, 27.

Musta mere vahel elavad venelased sakslaste vastu, saatma juudid Palestiinasse ja poolakad ida poole suruma.¹⁵

Natsionaalsotsialismi peaideoloog Rosenberg nimetas 1920. aastate algul Brest-Litovski rahulepingut, kokkulepet bolševikega, mis pani aluse Balti riikide iseisvumisele, perversseks. Weimari-Saksamaa välispoliitika, sealhulgas idapoliitika, oli Rosenbergi terava kriitika objektiks. Rapallo ajastu ei tähendanud tema arvates midagi muud kui uste ja väravate avamist bolševismi mõjule.¹⁶ Oma välispoliitilist programmi ja eluruumi vajadust põhjendas Rosenberg 1927. aastal Münchenis ilmunud raamatus “Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik”. Selle esimeses peatükis arutles autor imperialismiküsimuse üle. Viimast liigitas ta rahvuslikuks, militaarseks, majanduslikuks, marksistlikuks ja patsifistlikuks. Autorile meeldis eelkõige rahvuslik imperialism. Seoses sellega käis jutt ka Saksamaa vaenlastest, itta tungimisest ja eluruumist. Uus eluruum pidi vahetult emamaaga seotud olema. Sellega seoses mainis Rosenberg aga eelkõige Poola ja Leedu alasid. Rääkides rahvusvahelisest imperialismist, tungist Aafrika asemel itta, leidub raamatus ka järgmine Eestit puudutav tõdemus:

Ganz “Ostebien” ist deutsches Kolonialland. Bis an die Narova hin.¹⁷

Rosenbergi järgi oli Saksamaa peavaenlane läänes Prantsusmaa, idas aga Poola, kes tuli Ukraina rahvuslaste abil maa pealt minema pühkida. Piiririikidest rääkis Rosenberg aga ühenduses Briti konservatiivse Venemaa-vastase poliitikaga:

Nagu öeldud, tulenes sellest Briti poliitika (põhi-) suhtumisest pikka aega vaikiv toetus omaaegsest Vene riigist eraldunud piiririikidele. Inglismaa vaikselt soosimisel pikalt toimunud läbirääkimised Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola vahel Balti liidu loomiseks olid lähedal lõpule, kui Leedu sellest ühendusest (“kontsern”) välja hüppas ning Nõukogude Venemaaga sõpruslepingu¹⁸ sõlmis. See leping tulenes leedulaste mõistetavast vihast nende vana pealinna Vilniuse röövinud Poola vastu. Selle teoga hoiti ära aktiivse liidu loomine, aga vaatamata sellele püsis loomulikult ka edaspidi väikeriikide huvid ühtsus Venemaa vastu. Need olid üksikult liiga nõrgad, et vähimatki Vene kolossi vastu ette võtta, välja arvatud võib-olla Poola, kes üksi suudaks nimetamisväärse sõjaväe välja panna.¹⁹

Eeltoodud lõigust ilmneb justkui poolehoid Poolale kui Nõukogude Liidu vastasele jõule. Rosenbergi nägemuses oli Saksamaale vastuvõetamatu ka Locarno lepingute eeskujul kavandatud Ida-Locarno.²⁰ Koostöö Nõukogude Liiduga või mingi teistsuguse režiimiga Venemaaga oli Rosenbergile vastuvõetamatu.

¹⁵ Samas, 32–33.

¹⁶ **Rosenberg, A.** Kampf um die Macht. Schriften aus den Jahren 1921–1923. München, 1941, 262–263; **Vehviläinen, O.** Kansallissosialistinen Saksa ja Neuvostoliitto 1933–1934. Hitlerin valtaantulosta Baltian pöytäkirjaa koskevien neuvottelujen raukeamiseen. WSOY Porvoo, Helsinki, 1966, 24.

¹⁷ **Rosenberg, A.** Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik. München, 1927, 18.

¹⁸ On mõeldud 1926. aastal sõlmitud Leedu – Nõukogude Liidu mittekallaletungilepingut ja sellele lisanduvat protokollit, mis tunnistas Vilniuse okupeeritud piirkonnaks.

¹⁹ **Rosenberg, A.** Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik, 78.

²⁰ Samas, 34.

1933. aasta aprillis lõi Hitler konservatiivse *Auswärtiges Amt*'i kõrvale konkureeriva ametkonna *Aussenpolitisches Amt der National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei*. Selle juhiks sai Rosenberg.²¹ Juba 1933. aasta aprillis kohtusid Königsbergis vast loodud *Aussenpolitisches Amt*'i juhiga eraviisiliselt endine rahandusminister Leo Sepp, Konstantin Pätsi vend, riigi kunsttööstuskooli direktor Voldemar Päts ja endine Riigikogu baltisakslasest rahvasaadik Werner Hasselblatt. Kuuldused, mis kohtumisest ajakirjandusse jõudsid, olid Balti riikide seisukohast positiivsed.²² Rosenberg oli külalistele teatanud, et Saksamaa on huvitatud headest suhetest Balti riikidega, ja soojalt tervitanud kavatsust moodustada Balti riikide liit Soome ning Rootsi osalemisel. Baltikumi kolonisatsiooniplaani oli natsionaalsotsialismi teoreetik aga ajakirjanike väljamõeldiseks kuulutanud. Rosenbergi sõnutsi olid Balti riigid näidanud end Euroopa riikidena, kultuurriikidena, kes eemaldasid kommunistliku olluse.²³

1933. aasta mai algul külastas Rosenberg “eraviisiliselt” Inglismaad ja kohtus seal välisminister John Simoni, *Foreign Office*'i alamriigisekretäri Robert Vansittarti ning teiste mõjukate isikutega. Briti poliitikud suhtusid Rosenbergi ja tema vaadetesse suure skepsisega.²⁴ Vaatamata sellele, et visiidil ei räägitud Ida-Euroopa ümberkorraldamisest, ilmusid mitme riigi ajakirjanduses teated, et

---

²¹ **Kuusisto, S.** Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933–1939. Tammisaari, 1984, 12; Rosenbergi päritolu kohta vt ka **Cecil, R.** The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. B.T. Batsford Ltd, London, 1972, 5–15; **Angelus, O.** Tuhande valitseja maa. Stockholm, 1956, 23–35.

²² See Eesti Berliini saatkonna teadmata toimunud kohtumine külvas Läti-Eesti suhetesse usaldamatust ja põhjustas mitmesuguseid kuuldusi ning kriitikat. Näiteks Riias levisid pärast seda kuuldused, et Saksamaa püüdis takistada Balti riikide omavahelist lähenemist ja tekitas Eestis valitsuskriisi. Postimees aga kritiseeris visiiti 19. mail ilmunud artiklis “Üheltpoolt hävitus, teiselt poolt naiivsus” teravalt. Leht kirjutas, et hitlerlased ei ole oma idasse tungi saladuseks pidanud ja on Eestit oma tulevaseks Siberiks ning Saksamaa piiride edasinihutamise tungivaks vajaduseks nimetanud ja et nimed Rosenberg ning Hasselblatt meenutavad tahtmatult landeswehrlaste ja Eesti sakslaste käitumist Saksa okupatsiooni ajal. Liberaalse Vaba Maa toimetusele aga saabus Rosenbergi külastamise üle pahameelt väljendav kiri “Quo vadis Estonia?”. Kirjas, mille all oli tuntud eesti kirjaniku ja endise diplomaadi Eduard Vilde nimi, küsiti, et kas härrad teadsid visiiti tehes, et Rosenberg peab neid natsiideoloogia järgi mongoli tõugu madalamateks olenditeks ning et Rosenberg on peale teiste Balti riikide ka Eestile mitu korda kadu kuulutanud. Ühes hiljem juba paguluses Voldemar Pätsile saadetud kirjas pidas Saksa okupatsioonirežiimi käsilane Hjalmar Mäe Rosenbergil tehtud visiiti pugemise märgiks: “Sõitsite Saksamaale Rosenbergi külastama ja talle meelitusi ütleva.” Vt Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 24.7.1933; Sveriges Riksarkivet (RA); Baltiska arkivet (BA); Zariņši ettekanne 2.5.1933. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga (LVVA) 2575-8-34, 100–101; Cielēns Reile 6.5.1933. Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Hoover Institution Archives, Stanford, California (HIA), Cielēns, 1; Quo vadis Estonia? Kiri toimetusele. ERA 1-7-262, 214; **Päts, V.** Tagasi koju. Mälestusi, kirju, dokumente. Kirjastus Aade, Tallinn, 2013, 342.

²³ Martius Riist 26.4.1933. US National Archives II, College Park, Maryland (NA II) RG-242 T-120 R-3605, E685711-12; Deutsche Zeitung, 26.4.1933.

²⁴ Vt **Barnes, J. J., Barnes, P. P.** Nazis in Pre-War London, 1930–1939: The Fate and Role of German Party Members and British Sympathizers. Sussex Academic Press, 2010, 49; **Kuusisto, S.** Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933–1939, 87–90.

Rosenberg oli esitanud Londonis plaani, kuidas Euroopat bolševismist päästa ja reorganiseerida ning tasandada Saksa-Poola vastuolud Nõukogude Liidu territooriumide arvel sõlmitava lepingu abil.

Ühel 1933. aasta juunis välisajakirjanikele korraldatud vastuvõtul kuulutas Rosenberg, et Balti riikides leviv arvamus, nagu suhtuks Saksamaa nende iseisvusse vaenulikult, pole õige.²⁵ 1933. aasta juulis teatas ta aga Eesti Berliini saatkonna nõunikule Oskar Öpikule, et ainus tegur, mis võib Eesti julgeolekut kindlustada, on *die Gemeinschaft um die Ostsee*²⁶. Rosenberg toonitas, et rahulepingud Nõukogude Liiduga ei saa piirriikidele tõelist garantiid anda, sest varem või hiljem tuleb hakata end bolševismi vastu kaitsma. Rosenbergi suhtumine Balti riikidesse polnud aga ühene. Ta kritiseeris lätlaste sakslaste tagakiusamise ja leedulasi Memeli-küsimuse pärast. Rosenberg rääkis, et erinevalt leedulastest ei peaks eestlased *Drang nach Osten*'i pärast muretsema, sest ainuüksi Leedu koloniseerimiseks kulub Saksamaal 50–100 aastat ja Saksamaa muretseb kõigepealt Leedule ning Poolale kaotatud territooriumide pärast. Samuti seda, et Saksamaal hakkab maksma põhimõtte, et majandussuhete eelduseks on head poliitilised vahekorrad.²⁷ Öpiku järgi oli Rosenberg temasse igati sõbralikult suhtunud.

Ühes 1933. aasta oktoobris peetud kõnes tegi Rosenberg Soomele, Eestile ja Lätile justkui kummarduse. Ta teatas, et Vene keisririigi lagunemine ja uute riikide tekkimine Ida-Euroopas on maailmaajalooline sündmus ning et uued riigid ei peaks Saksamaa poolt natsionaalsotsialistlikku agressiooni kartma. Eesti põhiseaduse muutmiseks korraldatud rahvahääletuse tulemusi aga nimetas Rosenberg rõõmutavaks evolutsiooniilminguks ja võimsaks protestiks Lääne võõrapärase parlamentarismi vastu. Positiivset hinnangut väärts Rosenbergi sõnutsi ka Kārlis Ulmanise “õppereis” Saksamaale. Seejuures rõhutas Rosenberg, et pole tähtis, kes Tallinnas valitseb, aga ta ei saa ignoreerida ajalooliselt ja geograafiliselt tingitud olukorda, et läbikäimine Saksamaa ning Skandinaaviaga on Tallinna jt Ida-Balti sadamalinnade arengu eelduseks.²⁸

BALTIKUMI NEUTRALISEERIMISE IDEE

Revanšismi võimendumine Saksamaal elustas seega juba 1920. aastatel kõneks olnud idee Balti riikide neutraliseerimisest, suurriikide garantiidest ja poliitilisest koostööst. Julgeolekuteemalised arutelud kandusid ka ajakirjandusse. Kolme Balti riigi ajakirjanduses ilmus artikleid, kus räägiti rahvusvahelise olukorra pingestumisest ja Euroopa, sealhulgas Balti riikide julgeoleku tulevikuväljavaadetest.

13. jaanuaril 1933 ilmus Päevalehes peatoimetaja Harald Tammeri juhtkiri “Miks mitte alaline erapooletus?”. Autori arvates oli saabunud olukord, kus riigikaitsekulutused olid maale üle jõu käivad ja Eesti ei saanud enam loota Rahvaste-

²⁵ Öpik Berliinist 10.7.1933. ERA 957-13-752, 17.

²⁶ Tõlge: “Läänemere maade koostöö.”

²⁷ Öpik Tallinnast 13.7.1933. ERA 957-13-752, 21.

²⁸ Meri Berliinist (dateerimata). ERA 957-13-752, 51–52.

liidu kaitsele. Väljapääs seisnes Tammeri arvates Balti riikide julgeoleku rajamises õiguslikule ja rahvusvahelisele ning füüsilisele ja rahvuslikule alusele, kusjuures eeskujuna tuli võtta Šveitsi ja Belgia²⁹ erapooletusest. Balti riikide erapooletust pidid Tammeri arvates garanteerima aga need suurriigid, kellele oli oluline *status quo* säilimine: Nõukogude Liit, Poola, Saksamaa, Inglismaa ja Prantsusmaa.

Baltikumi neutraliseerimise idee leidis teatud baltisaksa ringkondades toetust. Näiteks *Deutsch-baltische Partei in Estland*'i juht ja Revaler Bote peatoimetaja Axel de Vries leidis lehe veergudel, et idee väärrib arutamist.³⁰ Seesama Vries oli 1931. aastal Riias ilmuva *Baltische Monatsschrifti* veergudel arvanud, et Saksamaa garantii aitaks hajutada eestlaste umbusku Saksamaa Rapallo-poliitika vastu.³¹ Ka Läti vasakpoolsetele sotsiaaldemokraatidele näis idee meeldivat. 31. märtsil kirjutas Fricis Menderts Sociāldemokrātsi juhtkirjas, et Balti riigid peaksid tekkinud rahvusvahelises olukorras valima range neutraliteedi.

Riias ilmuvas Segodnjās aga analüüsis Tammeri ettepanekut keegi Boriss Ortškin. Viidates Belgia neutraliteedi rikkumisele Saksamaa poolt 1914. aastal, väitis Ortškin, et neutraliteet, mida Balti riikidele nüüd soovitakse, osutus maailmasõjas lihtsalt paberitükiks. Ta esitas seejuures küsimuse, et kui Rahvasteliit ei suuda oma liikmete puutumatus garanteerida, siis kuidas saab mingi eraldi garantii veel reaalne olla, kui needsamad Rahvasteliidu liikmed deklareerivad mitmed eraldiseisvad riigid alatise neutraliteedi olukorras olevaiks.³²

31. jaanuaril avaldas Päevaleht juhtkirja, mille lõpus leiduvad initsiaalid H. L. Võimalik, et selle autoriks oli Eesti diplomaat Heinrich Laretei. Juhtkirjas leiti, et seoses Kaug-Ida konfliktiga valitseb paljudes riikides, aga eriti väikeriikides, Rahvasteliidu suhtes pettumus, kuna viimane pole süüdlase hukkamõistmiseks midagi teinud, st pole kasutanud oma moraalset mõju. Sellest tulenevalt oli artikli autori arvates loomulik, et iseseisvuse garanteerimiseks otsitakse uusi võimalusi, kuid autor tõi seejuures ära Genfis asuva *L'institut Universitaire de Hautes Études Internationales*'i rahvusvahelise õiguse professori John B. Whittoni väite: alalise neutraliteedi kohustused on selgelt mitte kooskõlas Rahvasteliidu põhikirjast tulenevate kohustustega. H. L. ennustas seejuures, et tegelikkusest ja Rahvasteliidu tegevusest tulenevad pettumised sunnivad uusi rahu kindlustamise vorme otsima.

²⁹ Šveitsi neutraliteeti olid suurriigid garanteerinud juba 1815. aastal. Seepärast teatas Šveits enne Rahvasteliidu liikmeks astumist, et järgib neutraliteeti ja hakkab Rahvasteliidu paktist tulenevaid kohustusi teatud reservatsioonidega käsitlema. Belgia neutraliteedi garanteerisid 1839. aastal Inglismaa, Prantsusmaa, Venemaa, Austria ja Preisimaa. Nimetatud riikide allkirjad kujutasid endast kinnitust sellest, et nad ei taotle Belgiat puudutavates lepingutes või mingitel teistel asjaoludel oma territooriumi ja mõjuvõimu suurendamist või kasu ning tagavad omalt poolt Belgiale rahu ja julgeoleku. Kuid see ei hoidnud 1914. aastal Preisimaa õigusjärglast Saksamaad tagasi Belgia neutraliteedi rikkumisest ja kindralkubermangu loomisest. Vt Серюков А. Ю. Нейтралитет и оборона Бельгии в преддверии Первой мировой войны. – Новая и новейшая история, 2003, 2, 84–85.

³⁰ Vt Revaler Bote, 14.; 15.1.1933.

³¹ *Baltische Monatsschrift*, 1931, 9; Schroetter Tallinnast 26.11.1931. NA II RG-242 T-120 R-3605, E685685.

³² Vt Segodnja, 14.1.1933.

Tammer, kes artiklile vastas, leidis, et tekkinud rahvusvahelises olukorras ei suuda Rahvasteliit ühegi riigi julgeolekut tagada ja et julgeoleku tagatiseks võiksid olla kas sõjalised liidud või suurriikide garanteeritud neutraalsus. Arutelu Päevalehes tõstatatud erapooletuse üle jätkus ajakirja Sõdur veergudel.

Tammer kordas Päevalehe veergudel oma Baltikumi neutraliseerimise ideed veel 1933. aasta novembriski, s.o pärast seda, kui Saksamaa oli Rahvasteliidust lahkunud. Artikli pealkirjaks valitud väljend "Umbteedel" viitab sellele, et artikli autori arvates polnud Eesti välispoliitika suuteline lahendusi leidma. Tammer kirjutas, et tuleb järeldada, et Versailles' rahuleping ja jõudude tasakaal Euroopas on Eestile tähtsam, kui seda osatakse ette kujutada. Tema järgi oli Balti riikidel omalt iseseisvuse säilitamiseks ainult kaks alternatiivi: liitumine *status quo*'d järgivate riikidega või siis *status quo* pooldajate ja selle vastaste garanteeritud neutraliteet.³³

Eesti võimalikust neutraliteedist, rahvusvahelisest garantiist sellele ja Soome lahe rahvusvahelisest neutraliseerimisest räägiti juba 1920. aastal Eesti ning Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahulepingu 5. ja 6. artiklis: kui Eesti alalist neutraliteeti tunnustatakse rahvusvaheliselt, siis kohustub Venemaa ka omalt poolt seda neutraliteeti pidama ning selle neutraliteedi alalhoidmise tagamisest osa võtma. Mõlemad lepinguosalisel kohustuvad Soome lahe rahvusvahelise neutraliseerimise korral tähendatud neutralisatsiooniga ühinema nendel tingimustel, mis on kõigi asjast huvitatud riikide osavõtul välja töötatud.³⁴ Soome ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahulepingu 12. punktis aga räägiti Läänemere neutraliseerimisest: lepinguosalisel pooldavad põhimõtteliselt Soome lahe ning kogu Läänemere neutraliseerimist ja kohustuvad selle teostamiseks kaasa aitama.³⁵ Laiemalt võttes eeldasid nii Eesti alalise neutraliteedi tunnistamine kui ka Läänemere neutraliseerimine suurriikide nõusolekut ja allkirja mingile lepingule.

Kui Soome üritas 1921. aastal Rahvasteliidus tõstatada Läänemere neutraliseerimise või siis selle alternatiivina Soome lahe neutraliseerimise küsimust, siis kohtas see nii Prantsusmaa kui ka Inglismaa poolt mittemõistmist. Läänemere neutraliseerimine eeldanuks väinadest läbipääsu küsimuses eelkõige suurriikide kokkulepet Taaniga. See aga tähendanuks toona Briti mõjuvõimu lõppu Läänemerel. Prantsusmaa-Poola sõjalise liidu lepingut silmas pidades ei saanud Prantsusmaa sellega nõustuda. Teiselt poolt polnud ka Poola valmis Prantsusmaa ja Inglismaa huvide vastaselt toimima. Poolas leiti, et Poola ei saa Läänemere neutraliseerimisega nõustuda, kuna see ei võimalda Prantsusmaal Poolat meritsi abistada.³⁶ Nii Balti riigid kui ka Soome taotlesid 1920. aastatel oma iseseisvusele rahvusvahelist garantiid. Garantiid olid seotud Ida-Locarno mõistega, mis tekkis seejärel, kui 1925. aastal kirjutati alla Locarno lepingud. Näiteks tegi 1925. aasta detsembris Läti välisministeeriumi peasekretär Hermanis Albats ettepaneku nn

³³ Vt Päevaleht, 1.11.1933.

³⁴ [http://et.wikisource.org/wiki/Rahuleping_Eesti_ja_Venemaa_vahel_\(Tartu_rahuleping\)](http://et.wikisource.org/wiki/Rahuleping_Eesti_ja_Venemaa_vahel_(Tartu_rahuleping))

³⁵ Vt http://personal.inet.fi/koti/juhani.putkinen/Tarton_rahansopimus.htm

³⁶ Vt Viitseadmiral Kazimierz Porębski memorandum: W kwestji neutralizacji Bałtyku (1923). Porębski peastaabi ülemale 30.5.1924. Российский государственный военный архив, Москва (RGVA) 308-5-330, 1, 5.

Ida-Locarno kokkulepete sõlmimiseks. Kõigepealt tuli sõlmida Läti, Leedu, Eesti, Soome ja Poola liiduleping, seejärel aga garantiileping Nõukogude Liiduga ning lõpuks garantiileping Balti riikide, Skandinaavia maade, Nõukogude Liidu ja Saksamaa osalemisel.³⁷ 1927. aastal aga esitas sotsiaaldemokraadist Läti välisminister Fēlikss Cielēns oma Ida-Locarno või Balti-Locarno idee. Ta tegi ettepaneku, et Soome, Eesti, Läti ja kui võimalik, siis ka Leedu ühelt poolt ning Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa ja Nõukogude Liit teiselt poolt sõlmiksid kokkuleppe, milles veel kord tunnustataks parajasti kehtivat *status quo*'d Ida-Baltikumis, ning annaksid Balti riikidele garantii.³⁸

Leedu välisministeeriumis peeti Baltikumi neutraliseerimise ideed ebareaalseks. Põhjendus oli seejuures lihtne: keegi ei saa anda garantiid Moskva lepinguga paikapandud Leedu piiridele ja Vilniuse-küsimust silmas pidades on garantii hetkel eksisteerivatele Leedu piiridele vastuvõetamatu. Oletati ka, et idee on inspireeritud Berliinist, et sõja korral kindlustada Saksamaale Baltikumi neutraliteet, laiemas plaanis aga tekitada usaldamatust ka Eesti ja Poola suhetes.³⁹ Leedu diplomaatide seas leidus neid, kes Vilniuse-küsimusele viidates teatasid, et idee Balti riikide neutraliseerimisest langeb ära, kuna Leedul pole võimalik olemasolevate piiridega nõustuda. Ka liberaalse Dienos Naujienose juhtkirjas "Baltikumi neutraliseerimine" deklareeriti Tammeri ideest rääkides, et Baltikumi neutraliseerimine ilma piiride revideerimiseta pole võimalik ja et ükski kombinatsioon ei õnnestu, enne kui Poola pole Vilniust Leedule tagastanud.⁴⁰

Juba 1925. aastal oli Saksa Riia saadik Adolf Köster teinud *Auswärtiges Amt*'ile ettepaneku, et Saksamaa peaks koos Nõukogude Liidu ja Balti riikidega garantiipaktid sõlmima. Sellega soovis Köster takistada Poola-Balti liidu loomist. *Auswärtiges Amt*'is tuldi toona ettepanekut analüüsides järeldusele, et Saksamaa võiks Balti riikidega ehk vahekohtulepingu sõlmida, aga mitte mittekallaletungija garantiilepingut. Nüüd, 1933. aastal, polnud Hitleri Saksamaa valmis Ida-Euroopa riike puudutavaid mitmepoolseid kokkuleppeid sõlmima.⁴¹

Ka Nõukogude diplomaadid polnud Tammeri ideest vaimustatud. Oletati, et sellise idee taga seisavad teatud Briti ringkonnad. Väideti, et Rahvasteliidu liikmelisus ei võimalda liidu liikmete neutraliteedist rääkida.⁴² Nõukogude Liidu

³⁷ Сиполс В. Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав 1919–1940 гг. Рига, 1968, 136; Rodgers, H. I. Search for Security. A Study in Baltic Diplomacy, 1920–1934. Archon Books, 1975, 48–49.

³⁸ Vt Valdribas Vēstnesis, 27.3.1927; Eesti Välisministeeriumi poliitiline informatsioon saadikutele 30.4.1927. ERA 957-13-12, 2; Vaughan Austen Chamberlainile 8.3.1927. United Kingdom National Archives, London (UKNA) FO 419/16; Rodgers, H. I. Search for Security, 59–71.

³⁹ Karski päevik 25.1.1933. Архив внешней политики Российской Федерации, Москва (AVPR) 05-13-93-41, 18–20.

⁴⁰ Schmidt Genfist 13.2.1933. ERA 957-13-538, 38; Dienos Naujienos, 2.2.1933.

⁴¹ Ahmann, R. Nichtangriffspakte: Entwicklung und operative Nutzung in Europa 1922–1939. Mit einem Ausblick auf die Renaissance des Nichtangriffsvertrages nach dem Zweiten Weltkrieg. Baden-Baden, 1988, 545.

⁴² Sviderski Stomonjakovile 25.1.1933; Karski päevik 25.1.1933. AVPR 05-13-93-41, 7–8, 18.

välisasjade rahvakomissariaadis leiti, et juhul kui riik tõmmatakse sõtta, ei ole Baltikumi garanteeritud neutraliteet Nõukogude Liidu huvides. Ühelt poolt leiti, et Rahvasteliidu pakti 16. artikli kohaselt peavad Balti riigid Rahvasteliidu Nõukogu otsuse korral osalema sõjalistes ja majanduslikes sanktsioonides, st andma Nõukogude Liidu vastase sõja korral oma territooriumi ning sadamad Nõukogude Liiduga sõjas oleva riigi (sõjas olevate riikide) käsutusse, mille tõttu kuulutatakse Nõukogude Liidu vastusammud sellele Nõukogude Liidu poolt garanteeritud Balti riikide neutraliteedi rikkumiseks. Teiselt poolt aga leiti, et võimalike sõjaliste komplikatsioonide korral oleks Nõukogude Liit ebasoodsas olukorras, kuna Nõukogude Liiduga sõjas olevatel väikeriikidel oleksid suured võimalused suurriikidele ja Rahvasteliidule mõju avaldada, lahendamaks küsimust, kes on ründaja ehk agressor.⁴³

Mida aga arvasid Tammeri seisukohtadest isikud, kel oli Eesti kaitse- ja välispoliitikas tähtis ülesanne? Riigivanem Päts leidis, et suurriikide garantii võiks Balti riikide erapooletusele kasulik olla, aga erapooletus ei ole riigi kaitsevõime nõrgendamise õigustus.⁴⁴ Endine riigivanem Jaan Tõnisson pidas neutraliteeti võimalikuks siis, kui seda garanteerivad suurriigid. Kuid ka tema ei kiitnud Eesti ja Soome Nõukogude Liiduga sõlmitud rahulepingus sisalduvat Läänemere neutraliseerimise mõtet heaks. Tõnissoni järgi tähendanuks see Saksamaa ja Nõukogude Liidu juhtrolli Läänemerele ning väikeriikide kõrvaletõrjumist.⁴⁵ Kindralleitnant Johan Laidoner, kes oli 1933. aasta veebruaris nimetatud Riigikaitse Nõukogu liikmeks, ei pidanud Läänemere maade erapooletust võimalikuks. Antud küsimusest rääkides tõdes ta, et ükski suurriik ei nõustu nende erapooletust garanteerima ja et väikeriikide kaitsja saaks olla ikkagi Rahvasteliit. Laidoneri järgi võis Läänemere neutraliseerimine ja sellega kaasnev sõjalaevade omamise keeld olla kasulik ainult Nõukogude Liidule. Ta juhtis tähelepanu asjaolule, et Nõukogude Liit võib ehitada sisevetes suure laevastiku, mis Läänemerele ilmudes hakkaks seda valitsema.⁴⁶ Eesti välisministeeriumis poldud Tammeri ideest valmistunud. Ühes saadikutele saadetud ringkirjas leidis see äramärkimist järgmises ironilise alatooniga sõnastuses:

väga tagasihoidlik seltskonna Rahvasteliidus pettumuse peegeldaja.⁴⁷

Sellistele hinnangutele vaatamata sai see Tammeri idee tähelepanu osaliseks nii Eestis kui ka väljaspool Eestit ja seda nii ajakirjanduses kui ka diplomaatilises kirjavahetuses. Hinnangud olid seejuures nii positiivsed kui ka negatiivsed.

⁴³ Stomonjakov Raskolnikovile 10.2.1933. AVPR 0154-26-37-2, 5.

⁴⁴ Wuorimaa Tallinnast 20.1.1933. Suomen Ulkoasiainministeriön arkisto, Helsinki (UM) 5C/12.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ Wuorimaa Tallinnast 7.2.1933. UM 5C/12.

⁴⁷ Välisministeeriumi nädalaülevaade 27.1.1933. ERA 957-13-631, 28; Nõukogude saadiku Raskolnikovi ettekandes leidub ühe Eesti poliitiku arvamus, et Tammer oli sõitnud koos "miss Eestiga" Pariisi ja seal palju joonud, mille tulemusel olevat Eestis kujunenud arvamus, et tegemist on rahvusvaheliste suhete tundjaga. Vt Raskolnikovi päevik 16.1.1933. AVPR 0154-26-37-5, 30.

PREVENTIIVSÕDA

Saksamaa ja Poola suhted olid pingestunud juba 1932. aastal, kui Poola senat keeldus Danzigi vabalinna staatust pikendamast.⁴⁸ 1933. aasta algul mõjutasid kahe maa suhteid lahkkelid, mis olid tekkinud juba desarmeerimiskonverentsil Genfis. Poola peamiseks sooviks oli välja töötada ja vastu võtta selline desarmeerimisplaan, mis poleks andnud Saksamaale soodustusi ning samaaegselt nõrgendanuks Saksamaa kaitsevõimalusi. Hitleri võimuletuleku järel võimendus revanšistlik propaganda koridori tagasissaamiseks. Märtsis aga toimus Danzigi järjekordne intsident. Sellest tulenevalt toimetas Poola transpordilaev Vilia 6. märtsil 120 sõdurit Westerplatte garnisoni. Danzigi senati pöördumine Hitleri poole ei provotseerinud Saksamaa väljaastumist.⁴⁹ Võib oletada, et astunud kaitseabinõudega soovis Poola kontrollida Hitleri valmisolekut otsustavaks tegutsemiseks, samuti ka lääneriikide reaktsiooni. Praegu jääb siiski lahtiseks küsimus, kas tegemist oli ainsa kaitseabinõuga. Poola ajaloolased on esitanud preventiivsõjateooria: *wojna prewencyjna*. On väidetud või spekuleeritud, et 1933. aasta märtsis-aprillis kavandas Józef Piłsudski Saksamaa ohjeldamiseks mitut sammu. Esiteks, et Prantsusmaale olevat tehtud ettepanek anda Saksamaale relvastusküsimuses ultimaatum. Teiseks, et Saksamaa mittenõustumise korral olevat Poola kavatsenud okupeerida Ida-Preisimaa ja Sileesia, Prantsuse sõjavägi aga Reinimaa ja Baieri. Kolmandaks, et Saksamaale surve avaldamiseks olevat Piłsudski kaalunud sõjaseisukorra väljakuulutamist Poolas. On oletatud, et sõja korral oleks *Reichswehr*'i vastupanu kiiresti murtud ja et seejärel saabunuks sisemise riigipöörde tulemusel Hitleri võimule kiire lõpp. Poola ajaloolane Włodzimierz Stefan Suleja väidab, et eeltoodud spekulatsioonid on tulenenud kahest Piłsudski ülesandel tehtud missioonist Prantsusmaale: krahv Jerzy Potocki ja polkovnik Bolesław Wieniawa-Długoszowski omast. Viimane oli marssali üks usaldatavamaid ohvitseri ja tema missioon Prantsusmaale toimus tõepoolest Danzigi konflikti lõppfaasis. Suleja järgi oli antud juhul tegemist sooviga olukorda selgitada.⁵⁰ Taani ajaloolane K. Lundgreen-Nielsen väidab, et Prantsuse arhiividest pole leitud dokumente, mis kinnitaksid Piłsudski kavatsusi. Sedasama ütleb ka poola ajaloolane Henryk Bułhak: pole õnnestunud välja selgitada dokumentaalseid allikaid, mis ümberlükkamatult kinnitaksid Poola ettepanekuid preventiivsõja alustamise kohta. Ainsateks allikateks on vihjed jutuajamistele, mille tõelisus on ajaloolaste poolt küsitavaks tunnistatud.⁵¹

Kuid Bułhak juhib tähelepanu asjaoludele, mis tema väitel viitavad preventiivse aktsiooni olemasolule: Poola valitsusringkondade inspireeritud kampaania

⁴⁸ Сулея В. Юзеф Пилсудский. Издательство Летний сад, Москва, 2009, 411.

⁴⁹ Bulhak, H. Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936. Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa, 2000, 11–12.

⁵⁰ Сулея В. Юзеф Пилсудский, 412.

⁵¹ Lundgreen-Nielsen, K. Sprawa bezpieczeństwa Polski pomiędzy Wielkimi Mocarstwami 1919–1934. Nipodległość t XIX. Nowy-Jork-Londyn, 1986, 102; Bulhak, H. Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936, 20.

Poola ajakirjanduses, mis tõstas Saksamaal elavate juutide ja Poola vähemuse piiratud õiguste probleemi; Piłsudski 17. aprilli dekreeedi projekt, mille sisuks oli marssali pöördumine Poola Kaitsenõukogu poole ja sõja korral rahva ühtsusele apelleerimine; Piłsudski ütlus oma adjutandile Mieczysław Lepeckile:

isegi kui me oleksime talle kallale tunginud [Hitleri Saksamaale], siis see oleks ikkagi kaitse olnud.

Edasi räägib Bułhak Poola sõjaväeüksuste demonstratiivsest positsioonide muutmisest ja kontsentratsioonist Vilniuse piirkonda 20.–21. aprillil, samuti mitme kõrgema ohvitseri ütlustest, et preventiivne sõda on võimalik. Bułhak toob väljavõtte ka Prantsusmaa Varssavi sõjaväeatašee kindral d'Arbonneau 5. aprilli kuupäeva kandvast ettekandest: Poola sõjalistes ringkondades valitseb veendumus, et oleks parem, kui sõda puhkeks praegu, sest aeg töötab sakslaste kasuks.⁵²

Prantsusmaa ei soovinud Poola-Saksa suhete pingestumist ja Varssavis oldi sellest teadlik. Tähelepanuväärne oli Prantsusmaa endise peaministri, Saksa-sõbraliku poliitiku Joseph Caillaux' hoiatus Poola Pariisi saatkonna nõunikule Anatol Mühlsteinile, et Poolal ei maksa sõjas Saksamaaga Prantsusmaa toetusega arvestada.⁵³ Aprilli keskel soovitas Piłsudski välisminister Beckile, et Poola Berliini saadik Alfred Wysoski võiks Hitleriga vestelda ja nõuda temalt revanšistlikest etteastetest loobumist. Suleja väidab, et juhul kui see poleks tulemusi andnud, olevat Piłsudski olnud valmis moodustama Poolas “rahvusliku ühtsuse ja kaitse valitsuse”, st valitsuse opositsiooni osalemisel. Samuti väidab Suleja, et 2. mail toimunud Wysoski vestlus Hitleriga näitas, et viimane soovis vähemalt sõnades rahumeelseid suhteid säilitada ja lepingulisi kohustusi täita ning et tee Saksa-Poola mittekallaletungilepingule oli sellega avatud. Ka Bułhak märgib, et selle 2. mail toimunud vestluse tulemusel toimus Poola-Saksa suhetes pingelõdvendus.⁵⁴

17. mail 1933 *Reichstag*'is peetud nn rahukõnes hoiatas Hitler maailma kommunistliku kaose eest ja kinnitas, et Saksamaa austab teiste rahvaste isolemist ning soovib nendega rahu elada. Diktaator deklareeris, et Euroopa probleemide läbikaalutud käsitlemine oleks andnud Ida-Euroopa küsimusele lahenduse, mis olnuks õiglane nii Saksamaale kui ka Poolale. Ta teatas, et Saksamaa soovib rahu elada nii Poola kui ka Prantsusmaaga. Meenutame, et 1933. aasta esimesel poolel polnud Hitler suutnud veel otsustada, kas Saksamaa peaks end Poolale või Nõukogude Liidule vastandama. Nõukogude Liidu Kaunase saadiku Mihhail Karski järgi oli Hitler 1933. aasta mais kinnitanud Saksa Kaunase saadikule Erich Zechlinile, et Rapallo-poliitika Nõukogude Liidu suhtes jääb jõusse.⁵⁵

Pole selge, kas Balti riikides teati Piłsudski olukorrahinnangutest ja kavatsusest alustada Hitleri Saksamaa vastu nn preventiivsõda. Kuid vihjeid sellele, et midagi teati, leidub. Eesti Varssavi saadik Kaarel R. Pusta kirjutas, et 1933. aasta

⁵² **Bułhak, H.** Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936, 20.

⁵³ Samas, 24.

⁵⁴ **Судья В.** Юзеф Пилсудский, 413.

⁵⁵ Karski Stomonjakovile 18.5.1933. AVPR 05-13-93-41, 107.

algul valitses Poola ühiskonnas arvamus, et Saksamaa on libisenud teedele, kus tuleb valmis olla

ootamatute ja kaugeleulatuvate poliitiliste üllatuste vastu.⁵⁶

Pusta järgi oli Poola sotsialistide üks liidritest Tomasz Arciszewski nõudnud sõjaliste kindlustuste ehitamist Pomorzes⁵⁷, kus elanikud olevat valmis kaitsma koridori ka siis, kui sellest tuleneks uus Euroopa sõda.⁵⁸ Sellest, et Balti pealinnadesse olid jõudnud teated preventiivsõja võimalikkusest, viitavad mitmed arhiividokumendid. Näiteks välisminister August Rei väide Nõukogude saadikule Fjodor Raskolnikovile märtsis, et Poola-Saksa sõja korral jääb Eesti neutraalseks.⁵⁹ Samuti ühes Eesti välisministeeriumi memorandumis leiduv mäрге, et Kārlis Zariņš⁶⁰ järgi on Läti ja Poola sõjavägede staabid sõlminud kokkuleppe, mille järgi Läti teostab piiratud ulatusega mobilisatsiooni.⁶¹ Samuti 5. mail ühes Varssavi mõjukaimas poolakeelses juudi ajalehes Nasz Przegląd ilmunud teade Leedu ja Saksamaa vahel sõlmitud salajasest kokkuleppest, mille kohaselt pidi Leedu Poola ning Saksamaa vahelise sõja korral Vilniuse hõivama.⁶² Vihjeid preventiivsõja võimalikkuse kohta leidub Eesti Pariisi ja Kaunase saadiku ettekannetes⁶³ ning välisminister Rei ja Julius Seljamaa memorandumites, mis kajastavad vestlust Saksamaa ja Prantsusmaa Tallinna saadikutega. Juba 1933. aasta veebruaris teatas saadik Otto Reinebeck Reile, et kuigi Eestit seob Poolaga ühine Nõukogude Liidust lähtuv hädaoht, pole Danzigi koridor siiski väärt ühegi eesti sõduri ohverdamist. Näiteks ka Prantsusmaa Tallinna saadiku André Bruère'i reaktsioon 1934. aasta jaanuaris sõlmitud Poola-Saksa mittekallaletungideklaratsioonile:

On kõneldud isegi preventiivsõja võimalikkusest, liidulepingu kohaselt Poolaga oleks Prantsusmaa kohustatud sõja korral Poolale appi tulema. Kuid Prantsusmaal oleks sõja korral väga raske olnud oma avalikule arvamusele ja kaitsevæele selgeks teha, et on vaja Poola koridori pärast Saksamaale sõda kuulutada.⁶⁴

Preventiivsõja teemat kasutasid Poola diplomaadid Poola Saksamaa-suunalise poliitika õigustamiseks veel 1930. aastate teisel poolel. Nii teatas Poola Kaunase saadik Franciszek Charwat, et Piłsudski oli preventiivsõja küsimuses Prantsusmaa

⁵⁶ Pusta Varssavist 18.3.1933. ERA 957-13-636, 64.

⁵⁷ *Pommer, Pomerania*.

⁵⁸ Schmidt Genfist 9.5.1933. ERA 957-13-704, 52; Pusta Varssavist 15.2.1933. ERA 957-13-636, 61.

⁵⁹ Raskolnikovi päevik 15.3.–23.3.1933. AVPR 0154-26-37-5, 69; vt ka Stomonjakov Raskolnikovile 15.6.1933. AVPR 0154-26-37-2, 37.

⁶⁰ Läti välisminister 1931. aasta detsembrist kuni 1933. aasta märtsini. Läti saadik Tallinnas kuni 1933. aasta juulini.

⁶¹ Memorandum päevakorral olevatest poliitilistest küsimustest 7.6.1933. ERA 957-13-643, 39.

⁶² Vt Stomonjakov Karskile 17.5.1933. AVPR 05-13-89-8, 5.

⁶³ Leppik Kaunasest 21.4.1933. ERA 957-13-744, 3; Strandman Pariisist 10.6.1933. ERA 957-13-747, 183.

⁶⁴ Rei memorandum 17.2.1933. ERA 957-14-635, 126–126p; Memorandum 31.1.1934. ERA 957-13-643, 295.

poole pöördunud, kuid saanud sealt eitava vastuse, otsustas Saksamaaga kokku leppida.⁶⁵ Leedu ajakirjanduses aga kasutati seda omamoodi Saksamaa-vastase argumendina. Näiteks väljendati kahetsust, et Piłsudski ettepanekut ei võetud 1933. aastal kuulda ning seepärast jäi Poola ja Saksamaa vaheline sõda toona toimumata.⁶⁶

NELIKPAKT

19. märtsil esines Mussolini üleskutsega sõlmida nn Nelikpakt (*Il Patto a quattro, der Viererpakt, Viermächtepakt, Пакт четырех*), et “paremini kindlustada rahu Euroopas”. Ettepaneku kohaselt pidid neli suurriiki – Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia ja Saksamaa – sõlmima pakti, milles neli riiki pidid andma kinnituse rahu alalhoidmiseks Euroopas. Paktis pidid sisalduma ka rahulepingute revideerimise võimalus, üheõigluse tunnustamine Saksamaa suhtes ja nelja suurriigi lubadus teostada kooskõlastatud poliitikat Euroopas ning asumaades. Mussolini ettepanek oli Rahvasteliidu paktiga vastuolus, kuna see nägi ette nelja suurriigi domineerimist Rahvasteliidus. Selle teostumine vähendanuks Rahvasteliidus väikeriikide mõju suurriikide poliitikale ja lubanuks tõstatada piiride revideerimise küsimuse.⁶⁷ *Auswärtiges Amt*’is leiti, et Nelikpakti idee arvestab “teatud ulatuses” Saksamaa huve, kuna see annab löögi Prantsusmaa lepingute süsteemile Ida-Euroopas: Väikeliidu riikidele Tšehhoslovakkiale, Rumeeniale ja Jugoslaaviale, laiemalt võttes aga Prantsusmaa hegemooniale Euroopas.⁶⁸ 15. juunil 1933 andsidki Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Inglismaa esindajad Roomas *Palazzo Chigi*’s allkirja poliitilise ning majandusliku koostöö paktile. *Palazzo Chigi*’s ja *Quai d’Orsay*’l väideti, et pakti eesmärgiks on: vastastikuse usalduse õhkkonna loomine; pakt sunnib Saksamaad kooskõlastama oma välispoliitikat teiste paktile allkirja andnud riikidega; pakti eesmärgiks ei ole Rahvasteliidu pakti nõrgendamine.⁶⁹ Nelikpakt tunnistas nelja riigi juhtivat osa Euroopa asjades. Saksamaa sai sellega õiguse relvastuda võrdväärset teiste riikidega. Tõsi, Nelikpakt ei jõustunud. Oma osa selles oli Inglismaa avalikul arvamusel, Väikeliidu ja Poola reaktsioonil ning kindlasti Prantsusmaal, kes keeldus seda ratifitseerimast. Juba enne selle allakirjutamist teatas radikaalsotsialistide liider, endine peaminister

⁶⁵ Lozoraitise memorandum 2.11.1938. HIA Turauskas, 7.

⁶⁶ Vt XX amžius, 10.8.1933; vt ka Lozoraitise memorandum 20.8.1938. HIA Turauskas, 7.

⁶⁷ Vt **Mussolini, B.** *Il Patto a Quattro*. Discorso pronunciato al senato del regno nella seduta del 7 giugno 1933-XI (Itaalia välisministeeriumi brošüür); **Gathorne-Hardy, G. M.** *A Short History of International Affairs 1920 to 1934*. Oxford University Press, Humphrey Milford, London, 1934, 316–318; vt ka **Jaraus, K. H.** *The Four Power Pact, 1933*. State Historical Society of Wisconsin for the Department of History, University of Wisconsin, 1966.

⁶⁸ Litvinovi memorandum 3.4.1933. – Rmt: Документы внешней политики СССР, XVI. 1 января – 31 декабря 1933 г. Москва, 1970 (ДВП), 210–211.

⁶⁹ Vt *Pacte à Quatre*. Memorandum Français. Paris, le 10 avril 1933; Schmidt Roomast 12.4.; 21.4.1933. ERA 957-13-704, 54–58, 47, 48–49; Strandman Pariisist 10.6.1933. ERA 957-13-747, 182.

Édouard Herriot, et Nelikpakt tuleb mahamaetuks pidada.⁷⁰ Kuid tähelepanuväärne oli Mussolini ähvardus pärast Nelikpakti läbikukkumist:

Kuna rahulepingute revideerimine ei ole Nelikpakti abil teostatav, siis hakkab rääkima tema kõrgeausus kahur.⁷¹

Kuid *status quo* kaitsjate Prantsusmaa ja Inglismaa leping kahe revanšistliku riigi Saksamaa ning Itaaliaga tähendas katset suunata Saksamaa rahumeelse ja kontrollitud revisionismi teele. See vähendas Prantsusmaa ja Inglismaa prestiiži Ida-Euroopas ning andis järjekordse löögi ka Rahvasteliidu prestiižile, kus mõlemal riigil oli juhtiv roll.

Juba desarmeerimiskonverentsil toimunud arutelud Saksamaa jt rahulepingutega desarmeeritud riikide üheõiguluse küsimuses tekitasid Poolas suurt pahameelt.⁷² Nelikpakti sõlmimiseks peetud läbirääkimisi aga käsitlesid Väikeliidu riigid Poola ja Nõukogude Liit katsena hakata revideerima Versailles' lepingut nende arvel.⁷³ Väikeliidu riikide Alaline Komitee Genfis avaldas 25. märtsil piiride revideerimise vastu suunatud protesti, mis ilmus ka Poola ja Prantsusmaa ajakirjanduses.⁷⁴ Kuid üsna varsti selgus, et Väikeliidu riigid ei suuda suurriikide poliitikat mõjutada, ja kriitika Nelikpakti projekti aadressil vaibus mai lõpul pärast seda, kui Prantsusmaa oli esitanud neile oma Nelikpakti projekti. Poola reaktsioon oli närviline ja juba siis said teatavaks kuuldused, et suurriigid võivad moodustada direktooriumi, mis hakkab desarmeerimisküsimusi otsustama ning annab "kindlama orientatsiooni" ka Rahvasteliidule. 24. märtsil, s.o juba mõned päevad pärast ettepanekut, kutsus Poola demonstratiivselt Roomast tagasi oma äsja sinna määratud saadiku krahv Jerzy Potocki. Poola teatas mitte ainult Itaaliale, vaid ka Prantsusmaale ja Inglismaale, et lahkub pakti sõlmimise korral Rahvasteliidust ning muudab oma suhtumist Prantsusmaasse.⁷⁵

Läti reaktsioon Nelikpaktile oli märksa närvilisem ja ettepanek aktsiooniks tuligi Riist. 8. aprillil 1933 palus *Saeima* väliskomisjoni esimees, endine välisminister Cielēns Nõukogude Liidu Riia saadikut Aleksei Sviderskit, et viimane informeeriks Moskvat tema ettepanekutest ja seisukohtadest. Cielēns teatas Sviderskile, et Nõukogude Liidu rahvusvaheline olukord on Euroopas ja Kaug-

⁷⁰ Dovgalevski telegramm 14.4.1933. – Rmt: ДВП, 231.

⁷¹ *Op. cit.* **Наумов А.** Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. РОССПЭН, Москва, 2007, 20.

⁷² Vt Schmidt Genfist 15.12.1932. ERA 957-13-351, 144; Antonov-Ovsejenko ja Becki vestluse lindistus 27.3.1933. – Rmt: ДВП, 202–203.

⁷³ Vt Toffer Moskvast 8.9.1933. ERA 957-13-533, 111; Raividi memorandum (Versailles' kokkuleppe ja Baltikumi revisjoni probleem) 26.6.1933. AVPR 030-12-15-17, 31; vt samuti **Морозов С. В.** Польско-чехословацкие отношения 1933–1939. Издательство Московского университета, Москва, 2004, 58–63; Pravda, 5.7.1933; Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 15.4.; 20.6.1933. BA.

⁷⁴ Vt **Sládek, Z.** Malá dohoda 1919–1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2000, 123; vt ka **Gathorne-Hardy, G. M.** A Short History of International Affairs 1920 to 1934, 318.

⁷⁵ **Сулея В.** Юзеф Пилсудский, 412.

Idas toimuva pärast märkimisväärselt halvenenud, kuid vaatamata sellele ajab Nõukogude Liit kahemõttelist poliitikat: ühelt poolt suhtumine Poolasse ja Prantsusmaasse ning teiselt poolt suhtumine Saksamaasse ja soovimatus Rapallo-poliitikast lahti ütelda. Cielēns rõhutas, et on saabunud moment, mil Nõukogude Liidu huvides peaks olema loobumine oma äraootavast ja passiivsest välispoliitikast. Ta palus saadikut, et see teataks koheselt Moskvasse tema ettepanekust kutsuda Ida-Euroopas tekkinud poliitilise olukorra arutamiseks Riias kokku Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Nõukogude Liidu välisministrite konverents. Cielēns teatas seejuures, et ta ei pea vajalikuks Soome osalemist, kuna viimane on välispoliitiliselt orienteerunud Saksamaale, tema geograafiline asend on teistsugune ja ta on alati püüdnud järgida iseseisvat, naabritega mitteamvestavat poliitikat. Konverentsi päevakorras pidid olema järgmised küsimused: Nelikpakt, Saksamaa tulevane välispoliitika, võimalik interventsioon läbi Balti riikide kolmandate riikide abistamiseks, sealhulgas Inglismaa võimalik toetus sellele, ja Balti koostöö. Sviderski ettekande järgi näitas Cielēns seejuures konverentsi kokkukutsumise võimalikkuse osas üles erilist optimismi:

Kui Moskva otsustab konverentsil osaleda, siis õnnestub konverents kokku kutsuda mõne päeva jooksul... Ma saan nõusoleku Salnaiselt pärast 15 minutit kestnud vestlust. Mis puudutab teisi riike, siis eelnevak vestluseks nendega kuluks ainult niipalju aega, kui palju tuleks kulutada arvamuste vahetamiseks telegraafi teel.⁷⁶

Cielēns teatas Sviderskile ka, et soovib ise Moskvasse sõita, et pidada Litvinoviga välispoliitilistes ja majandusküsimustes läbirääkimisi.⁷⁷ Oma mälestustes kirjutas Cielēns, et ta oli konverentsi korraldamise küsimust eelnevalt arutanud välisminister Voldemārs Salnaisega, kes oli palunud teda selgitada, kuidas suhtuksid konverentsi korraldamisse viie riigi valitsused.⁷⁸

Cielēns polnud seejuures sugugi mitte ainus mõjukas Läti poliitik, kes pärast Hitleri võimuletulekut pooldas lähenemist Nõukogude Liidule. Ka endine Läti peaminister, progressiivse uustalunike liidu⁷⁹ liider Margērs Skujenieks teatas Nõukogude saadikule, et talle tundub, et Hitleri Saksamaa olemasolu peaks õhutama Nõukogude Liitu ja Lätit uuesti oma suhteid reguleerima.⁸⁰

6. mail 1933 kirjutas Cielēns konverentsi korraldamise vajadust põhjendava kirja ka Eesti välisministrile Reile. Ta rõhutas, et Hitleri võimuletulek Saksamaal oli loonud täiesti uue rahvusvahelise olukorra ja et Saksa välispoliitika üritab panna päevakorda Ida-Euroopa territoriaalse *status quo* ümbervaatamise. Cielēns oletas, et suurriikide kavandatud kombinatsioonile – Nelikpakti sõlmimisele – järg-

⁷⁶ Sviderski päevik 20.4.1933. AVPR 05-13-93-41, 46.

⁷⁷ Stomonjakov Sviderskile 7.5.1933. AVPR 05-13-92-40, 14; Seljamaa Moskvast 4.5.1933. ERA 957-13-532, 6.

⁷⁸ **Cielēns, F.** Laikmetu maiņā. Atmiņas un atziņas. II sējums. Latvijas neatkarīgās demokratiskāš republikas lielais laiks. Memento, Sweden, 1963, 462.

⁷⁹ *Progresīvā jaunsaimnieku apvienība.*

⁸⁰ Vt Bežanov Stomonjakovile, Litvinovile, Krestinskile ja Karskile 22.3.1933. AVPR 030-12-15-17, 10.

neb suurriikide nõusolek loovutada Poola koridor ja Danzig Saksamaale, seejärel nõustuvad suurriigid andma Poolale uue väljapääsu Läänemerele Leedu ja Klaipėda näol. Cielēnsi nägemuses võisid Leedu annekteerimisele järgneda Poola püüded Lätile kuuluva Liepāja sadama ülevõtmiseks.⁸¹ Cielēnsi arvates pidi konverentsi toimumine Riias näitama, et sellel osalevad riigid tunnustavad Kesk- ja Ida-Euroopas kehtivat *status quo*'d. Teiselt poolt aga rõhutas Cielēns kirjas, et Ida-Euroopa riikide välisministrite konverentsi abil on võimalik Moskvat Berliinist eraldada, st nõrgestada senist Saksamaa ja Nõukogude Liidu Rapallo-poliitikat. Cielēns teatas Reile, et välisasjade rahvakomissar Litvinov ja Poola välisminister Beck olid andnud konverentsil osalemiseks nõusoleku ning et Prantsusmaa Riia saadik Jean Tripier pooldab samuti konverentsi kokkukutsumist. Ka teatas Cielēns, et Litvinov oli seadnud seejuures kolm tingimust: konverentsi eesmärk oleks rahu kindlustamine, mitte sõjalise bloki ettevalmistamine; konverentsil osalejad ei tohiks erinevates rühmades ja eraldiseisvates kombinatsioonides kokkuleppeid sõlmida; kõik otsused ja seisukohad tuleks üksmeelselt heaks kiita. Reile saadetud kirjas ei leidu otsesest viidet vajadusele moodustada Balti liit. Kirjast õhkub seega ärevus Saksamaa ja Poola ambitsioonide ning suurriikide uue kombinatsiooni – Nelikpakti – pärast ja valmisolek kaasa minna Litvinovi pakutud agressori määratlemise deklaratsiooniga:

...Nelikpakti vaim pole veel surnud ega maha maetud, seda püütakse ellu äratada, seepärast on hädavajalik see lõplikult maha matta ja seda isegi esmaklassilise tseremoonia abil. Ja meie, väikesed Balti riigid, peame nendest pidulikest matustest osa võtma, sest Nelikpakt puudutab meid praktiliselt väga lähedalt. Põhimõtetest lähtudes ei saa väikeriigid nõustuda sellega, et kõik Euroopa poliitika küsimused otsustaks teatud *une sorte de nouveau grand quadrille, comme celui de la Saint Alliance de Vienne*.⁸²

Cielēnsi kirjeldatud kombinatsioon polnud ebareaalne. Pusta järgi leidis Prantsusmaal piisavalt isikuid, aga ka erakondi, kes pidasid Poola koridori Poola riigi “pärispatuks” ehk igasuguste tulevaste kalamiteetide allikaks ja pooldasid võimaliku kokkuleppe sõlmimist Saksamaaga.⁸³ 1932. aasta aprillis kohtusid Luksemburgis, seejärel 1933. aasta jaanuaris aga Pariisis Prantsusmaa ja Saksamaa tööstus- ning finantsringkondade esindajad. Siin esitati nn kompensatsiooni kontseptsioon: Poola saab Klaipėda ja annab omakorda Saksamaale Pomorze. Varssavis saadi sellest teada. Poola ajaloolane Henryk Bułhak tõdeb, et see süvendas Poolas ebakindlust ja tekitas pettumust Prantsusmaa suhtes.⁸⁴

⁸¹ Kuuldus Saksa-Poola võimalikust Balti riikide arvel sõlmitavast kokkuleppest oli päevakorral nii 1920. kui ka 1930. aastatel. 1933. aasta puhul said need aga aruteluobjektiks ka detsembris toimunud Eesti välisministri Seljamaa ja Soome välisministri Hackzelli kohtumisel. Vt Seljamaa memorandum. Mõttevahetused Soome välisministri Hackzelliga 7. ja 11. detsembril 1933. ERA 957-13-643, 252. Igatahes kinnitas 15. septembril Poola esindaja Jan Starzewski, et Poola valitsus ei astu ühtki sammu, mis võiks Balti riikidele hädahohtlikuks saada. Seljamaa memorandum 15.12.1933. ERA 957-13-643, 255.

⁸² Cielēns Reile 6.5.1933. HIA Cielēns, 1; vt ka Mölder Riias 5.5.1933. ERA 957-13-641, 2.

⁸³ Vt Pusta Varssavist 28.1.1933. ERA 957-13-636, 53.

⁸⁴ **Bulhak, H.** Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936, 11–12.

Kasutada olevad allikad ei kinnita, et Eestis oleks Nelikpakti-küsimus tekitanud samasugust ärevust kui Lätis. Tõsi, juba 1933. aasta algul tõdeti ühes välisministeeriumi Varssavi saatkonnale saadetud instruksioonis, et Briti poliitilistes ringkondades ja ka parlamendis valitseb Poola koridori küsimuses revisionistlik meeolu ning et rahulepingute revideerimise vajalikkust tunnistavad mitmed Briti poliitikud ja ka juhtivad ajalehed, nagu The Times, Daily Mail, Manchester Guardian jt. Välisministeeriumis tunnistati, et “koridori” tagasisaamise korral suureneb Saksamaa mõju Ida-Euroopas.⁸⁵ Samas aga leiame ühest välisministeeriumi memorandumist seisukoha, et Nelikpakti-küsimuses peaks Eesti kõrvaltvaatajaks jääma. Eesti esindaja Genfis August Schmidt leidis 1933. aasta veebruaris, et Eesti ei peaks end segama võitlusse Versailles’ lepingu revideerimiseks, jäädes sellest eemale niikauaks, kuni see on võimalik.⁸⁶ Kui Nelikpakti sõlmimise kavatsus sai teatavaks, andis välisministeerium saadikutele Helsingis, Riias, Kaunases ja Stockholmis korralduse selgitada, kas oleks võimalik korraldada mingit ühist väikeriikide aktsiooni sõlmitava Nelikpakti ning revisjonikavatsuste vastu või siis kohandada ettepanekut nii, et see oleks Rahvasteliidu paktiga kooskõlas.⁸⁷ Välisminister Rei arvates puudutas Nelikpakt aga siiski eelkõige neid riike, kelle piirid ja relvastuse seisund vajasid revideerimist. Rei teatas Riigikogu väliskomisjoni istungil hoopiski, et teatud lepingute õnnestunud revideerimine võiks tähendada Euroopa rahu kindlustumist.⁸⁸ Eesti Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokollides ei leidu märget sellest, et Cielēnsi ettepanekut oleks üldse arutatud. 15. aprillil, s.o enne Cielēnsi kirja saabumist, rääkis Rei väliskomisjonis ainult seda, et ta oli kutsutud Riiga Läti välisministriga nõu pidama.⁸⁹

Juba enne seda, kui Cielēns tegi Reile ettepaneku Nelikpakti-vastaseks aktsiooniks, oli Eestis puhkenud valitsuskriis. See lõppes uue, Rahvuslikust Keskerakonnast ja asunikest moodustatud Jaan Tõnissoni valitsuse ametisseastumisega 18. mail 1933. Uueks Eesti välisministriks sai Ants Piip. Päev enne seda, 17. mail, aga teatas välisasjade rahvakomissariaat saadikule Kaunases, et pole mõtet oodata, et Cielēnsi ettepanekut korraldada konverents võiks saata edu. Välisasjade rahvakomissariaat oli teada saanud, et Prantsusmaa Riia saatkond toetas Cielēnsi ettepanekut, aga Inglise saatkond olevat soovinud selle läbikukkumist.⁹⁰ Cielēns ise väitis mälestustes, et konverentsi idee maeti maha pärast seda, kui Nõukogude Liit oli tagasi lükanud Eesti valitsuse ettepaneku korraldada viie riigi välisministrite konverents Riia asemel Varssavis.⁹¹

⁸⁵ Laretei instruksioon saadikule Varssavis 13.1.1933. ERA 957-13-636, 168–169.

⁸⁶ Vt Schmidt Genfist 9.2.1933. ERA 957-13-351, 152p.

⁸⁷ Laretei saadikutele Helsingis, Riias, Kaunases ja Stockholmis 8.4.1933. ERA 957-13-704, 34–34p; Rei memorandum 19.4.1933. ERA 957-13-643, 9.

⁸⁸ Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 15.4.1933. RA; BA.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ Stomonjakov Karskile 17.5.1933. AVPR 05-13-89-8, 5.

⁹¹ Cielēns, F. Laikmetu maiņā. Atmiņas un atziņas. II sējums, 462.

Eesti ajakirjandus tõi valitsuse tagasiastumise põhjuseks majanduse: koalitsiooni-valitsus ei olnud suuteline raskest majanduslikust olukorrast väljapääsu leidma ja kaotas seepärast rahva usalduse.⁹² 26. aprillil aga avaldas Postimees lugeja kirja, milles rünnati välisministri eelseisvat Riia-visitit. Kirjas öeldi, et Eesti ja Läti välisministri kohtumised tekitavad eestlastes ainult piinlikkustunnet. Eesti Moskva saadik aga süüdistas välisasjade rahvakomissariaadis valitsuskriisi tekitamises poolakaid. Just nemad olevat Riia visiidi pärast õhutanud Eesti sõjaväejuhtkonda ja J. Tõnissoni juhitud Rahvuslikku Keskerakonda valitsuskriisi tekitama. Levisid kuuldused, et Eesti valitsuskriisi tekitajad olid ka Poola-meelsed Läti poliitikud, kes olevat soovinud, et Rei kõrvaldataks välisministri kohalt, kuna Balti bloki loomine oli teravalt päevakorda tõusnud.⁹³ Kuid vaevalt võisid välispoliitilised põhjused määravad olla. Paremalt juhul võis teade Rei kavatsusest istuda Riia konverentsil venelastega ühe laua taha valitsuskriisi puhkemist ainult kiirendada.

Rei asemel välisministriks saanud Piibu hinnang oli, et paktis puudub revisio-nismi mõte ja see tähendab hoopiski Hitleri nõrkust. Ühes välisministeeriumi saadikutele saadetud instruksioonis aga leiti, et vaatamata sellele et nii Eesti kui ka Soome on huvitatud *status quo* alalhoidmisest, ei soovi nad teravat seisukohta võtta ei Nelikpakti poolt ega ka vastu.⁹⁴ Kui Itaalia saadik Tosti di Valminuta küsis, kuidas Eesti Roomas allakirjutatud Nelikpakti suhtub, sai ta 1933. aasta augustis välisministri abilt Julius Seljamaalt olukorda positiivselt suhtuva ja optimistliku vastuse: neli Euroopa suurriiki on sõlminud pakti Euroopa rahu ja *status quo* alalhoidmiseks, neli riiki tegutsevad Rahvasteliidu pakti raamides ning seepärast pole Eestil muretsemiseks põhjust.⁹⁵ Kuid samal ajal olid Eestisse jõudnud kuuldused, et Saksamaa agitatsioonist tulenevalt võib Inglismaa loovutada Balti riigid Saksamaa mõjupiirkonda ja et Briti liberaalsed ringkonnad suhtuvad Baltikumist eemaldumisse heatahtlikult. Sama aasta detsembris jõudsid välisministeeriumi kuuldused, et *Aussenpolitisches Amt*'iga seotud tegelased olevat Londonis pinda sondeerinud, kas Inglismaa ei sooviks Balti turgudelt tagasi tõmbuda ja jätta need riigid Saksamaa mõjupiirkonda.⁹⁶ Kuivõrd sellised kuuldused olid seotud mais toimunud Alfred Rosenbergi Londoni-missiooniga ja Alfred Hugenbergi Londonis esitatud memorandumiga, on raske öelda. Igatahes juba augustis nõudis välisminister Piip, et seoses Saksa propagandaga jälgiks Eesti Londoni saatkond Briti valitsuse ja parlamendi ringkondade meelolusid ning koostöös Lätiga teostaks ettevaatlikult Saksamaa Balti ekspansiooni vastu suunatud poliitikat.⁹⁷

⁹² Postimees, 27.4.1933; Rahva Sõna, 29.4.1933.

⁹³ Stomonjakov Raskolnikovile 5.5.1933. AVPR 0154-26-37-2, 23.

⁹⁴ Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 20.6.1933. RA; BA; allkirjata memorandum 26.5.1933. ERA 957-13-643, 37; välisministeeriumi informatsioon välissaadikutele 3.6.1933. ERA 957-13-754, 2.

⁹⁵ Seljamaa memorandum 11.8.1933. ERA 957-13-643, 108.

⁹⁶ Öpik Berliinist 8.12.1933; 10.1.1934. ERA 957-13-124.

⁹⁷ Seljamaa memorandum 18.8.1933; memorandum 17.8.1933. ERA 957-13-643, 118–119.

AGRESSORI MÄÄRATLEMISE DEKLARATSIOON/KONVENTSIOON

Agressori määratlemise konventsioon on üks nendest Nõukogude Liiduga allakirjutatud kokkulepetest, mida Balti pagulased kasutasid 1939.–1940. aastal toimunud rääkides kui näidet Nõukogude Liidu poolsest lepingute murdmisest.⁹⁸ Konventsiooni allakirjutamise põhjustena võib tuua Jaapani agressiooni Kaug-Idas ja sellest tulenenud Nõukogude Liidu ning Jaapani suhete pingestumist, Hitleri võimuletulekut Saksamaal, Genfi desarmeerimiskonverentsi suutmatust midagi olulist otsustada, Nõukogude Liidu sisepoliitilist ja majanduslikku olukorda ning Nõukogude Liidu soovi saada oma naabritelt veel üks paberlik ja moraalne garantii oma julgeolekule. Kuid kindlasti võib seda pidada ka allakirjutanud riikide omamoodi vastukäiguks Nelikpakti sõlmimisele.

Pole täiesti selge, kellele agressori määratlemise konventsiooni idee kuulub. Ettepanek selleks oli kõlanud nii Prantsuse, Leedu, Türgi kui ka Nõukogude Liidu diplomaatide suust.

Küsimus määratleda agressor kerkis esile Genfi desarmeerimiskonverentsil. Kui täpsemalt, siis arutelude käigus, mis puudutasid deklaratsiooni relvastatud jõu keelustamiseks rahvusvahelistes suhtes ja Euroopa vastastikuse abistamise pakti sõlmimist. 6. veebruaril 1933 pidas Litvinov desarmeerimiskonverentsi 31. istungil kõne, milles rõhutas vajadust määratleda, mis on sõda ja mis agressioon ning mille poolest erineb agressioon enesekaitsest, et alatiseks hukka mõista näiliku õigustused agressioonile. Siinsamas esitas Litvinov ka agressori määratlemise deklaratsiooni projekti.⁹⁹ 4. märtsil, kui desarmeerimiskonverentsi poliitiline komisjon hakkas arutama Euroopa vastastikuse abistamise pakti sõlmimist, tegi Prantsusmaa esindaja Rahvasteliidu juures Joseph Paul-Boncour ettepaneku välja töötada ka kallaletungija definitsioon, kasutades selleks Nõukogude Liidu välis- asjade komissari Litvinovi ettepanekuid. Ettepanekule järgnes Nõukogude Liidu esindaja Valerian Dovgalevski ettepanek, et agressori määratlemise deklaratsioon laieneks kõikidele riikidele, et see oleks kohustuslik kõigile ja et see ei jääks teatud riikide vaheliseks kokkuleppeks.¹⁰⁰ Euroopa vastastikuse abistamise pakti sõlmimist pooldasid Hispaania, Väikeliidu riikide ja Kreeka esindaja. Tšehhoslovakkia esindaja aga esitas Väikeliidu riikide ning Kreeka ja Soome nimel konverentsile ettepaneku moodustada paktikava väljatöötamiseks erikomitee. Selles suhtes avaldasid ka Balti riikide esindajad Litvinovi ettepanekule oma põhimõttelist poolehoidu. Kirjeldatud ettepanekuga seoses teatas Briti esindaja, et Inglismaa ei saa Euroopa julgeoleku osas endale uusi kohustusi võtta ja et Euroopa

---

⁹⁸ Vt Latvia and the Baltic States and their International Case. 1946, 2 (Pariisi rahukonverentsile esitatud memorandum). HIA Cielēns, 1; Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States. Diplomatic Documents and Other Evidence. Koost A. Rei. Boreas Publishing Co., Ltd, London, 1948, 32–33.

⁹⁹ Litvinovi kõne 6.2.1933. – Rmt: ДБП, 73–83.

¹⁰⁰ Dovgalevski esinemine 10.3.1933. – Rmt: ДБП, 156–157.

mandririigid peaksid ise oma julgeoleku probleemid omavaheliste kokkulepete teel lahendama. Inglismaa ei nõustunud Nõukogude Liidu ja veel mitme riigi ettepanekuga, et relvastatud jõu kasutamise loobumise deklaratsioon peaks kogu maailmale laienema. Inglismaa oli valmis keelustama relvastatud jõu kasutamise ainult Euroopas. Saksamaa esindaja aga teatas, et Euroopa vastastikuse abistamise pakt pole teostatav, kuna mitmed Euroopa riigid on teatanud, et nad ei osale sellises paktis ja pooldavad üldisemat universaalse julgeoleku süsteemi.¹⁰¹

10. märtsil 1933, s.o üheksa päeva enne Mussolini ettepanekut sõlmida Nelikpakt, asus desarmeerimiskonverentsi poliitiline komisjon arutama Litvinovi agressori määratlemise ettepanekut. Nõukogude esindaja tegi arutelude käigus ettepaneku kallaletungija automaatseks konstateerimiseks välja töötada üldine vormel, mis tuli mahutada desarmeerimiskonventsiooni või mingisse universaalse ulatusega kokkuleppesse. Samal päeval otsustas poliitiline komisjon agressori määratlemise definitsiooni väljatöötamiseks moodustada 17 riigi esindajatest, sealhulgas ka Eesti omast, koosneva erikomitee.¹⁰² Kuid sugugi mitte kõik suurriigid polnud valmis agressorit määratlema. Briti, USA, Jaapani ja ka Saksamaa ning Itaalia esindajad leidsid, et mingi kindel formuleering kallaletungija määratlemiseks pole kohaldatav. Prantsusmaa esindaja aga piirdus agressori määratlemise osas sümpaatia-avaldustega, reserveerides üksikasjaliku käsitluse erikomiteele.¹⁰³

4. mail 1933 võttis Genfi desarmeerimiskonverentsi julgeolekukomitee Nõukogude Liidu ja desarmeerimiskonverentsi peakomitee esimehe Nicolas Politise ettepanekute alusel vastu resolutsiooni, millega kiideti heaks agressori määratlemise deklaratsiooni projekt.¹⁰⁴ Poola teatas, et annab deklaratsioonile allkirja, kui sellega ühinevad ka Läti ja Eesti ning Rumeenia. Poola ja Rumeenia soovisid deklaratsiooniga ühinedes näidata oma rahulolematust nii Nelikpakti kui ka Briti desarmeerimiskonventsiooni kavaga. Rumeenia, arvestades Bessaraabiaküsimust, nägi deklaratsioonis lisaks sellele veel ka võimalust parandada suhteid Nõukogude Liiduga. Juba 1933. aasta veebruaris esitas Litvinov Eesti esindajale Schmidtile küsimuse, kas Eesti on valmis agressori määratlemise deklaratsiooni allkirjastama. 5. mail küsis Litvinov Moskvast sedasama saadik Seljamaalt.¹⁰⁵ 27. juunil tegi aga Nõukogude Liidu saadik Raskolnikov Eestile ametliku ettepaneku ühineda agressori määratlemise deklaratsiooniga.¹⁰⁶ 1933. aasta juuni esimesel poolel leidis Eesti välisministeeriumis neid, kes arvasid, et agressori

¹⁰¹ Eesti esindaja Genfist 11.3.1933. Kokkuvõtte tööde kohta 13.2.–11.3.1933; Schmidt Genfist 14.3.1933. ERA 957-13-351, 181–192, 190.

¹⁰² Eesti esindaja Genfist 11.3.1933. Kokkuvõtte tööde kohta 13.2.–11.3.1933. ERA 957-13-351, 177–178.

¹⁰³ Samas, 190–191, 192p; vt ka **Хормач И. А.** Возвращение в мировое сообщество: борьба и сотрудничество Советского государства с Лигой наций в 1919–1934 гг. Кучково поле Евробонд, Москва, 2011, 567.

¹⁰⁴ Vt ДВП, 310.

¹⁰⁵ Vt Schmidt Genfist 9.2.1933. ERA 957-13-351, 153p; Seljamaa Moskvast 5.5.1933. ERA 957-13-532, 9.

¹⁰⁶ Memorandum 27.6.1933. ERA 957-13-643, 62.

määratlemise küsimuses peaks Eesti lähtuma Rahvasteliidu põhikirjast ja ehkki Eestil pole ettepaneku vastu midagi, on see üleliigne.¹⁰⁷

Poola teatas, et nõustub sõlmima agressori määratlemise deklaratsiooni juhul, kui tegemist on ainult regionaalse kokkuleppega, st kui sellega ühinevatel riikidel on Nõukogude Liiduga ühine piir. Poola teatas ka, et ei nõustunud deklaratsioonile allkirja andma koos Leedu, Tšehhoslovakkia ja Jugoslaaviaga. Poola nõustus sellega, et nimetatud riigid saavad temast eraldi seisvana deklaratsiooniga ühineda. Leedu omakorda ei soovinud anda agressori määratlemise deklaratsioonile allkirja koos Poolaga.¹⁰⁸ Millest sellised kombinatsioonid tulenesid? Poola ei soovinud oma käsi siduda, st ta ei nõustunud jõukasutamise loobuma, kuna tal olid konfliktid Leeduga Vilniuse ja Tšehhoslovakkia Tššini-Silesia (Zaolzie) pärast. Jugoslaavia aga oli Väikeliidu liige, st Tšehhoslovakkia liitlane. Leedu allkiri deklaratsioonile koos Poolaga tähendanuks talle, et Vilniuse-küsimuse lahendamiseks saab ainult poliitilisi vahendeid kasutada.

Soome käsitles agressori määratlemise deklaratsiooni kui omamoodi protesti Genfi desarmeerimiskonverentsi vastu ja leidis, et see pole Soome võetud Rahvasteliidu kohustustega kooskõlas. Lisaks sellele kõlasid veel argumendid, et agressori definitsioon sisaldub juba 1932. aastal Nõukogude Liiduga sõlmitud mittekallaleitungilepingus ja et Rahvasteliit võib agressori määratlemiseks anda hoopis teistsuguse definitsiooni.¹⁰⁹ Helsingis võeti arvesse ka Inglismaa seisukohta: agressori definitsioonile allkirja andnud riigid ei saa desarmeerimiskonverentsil Nõukogude Liiduga ühisele seisukohale asuda ja peaksid ootama, kuni antud küsimuses sõlmitakse üldine leping. Soome seisukohta võis omakorda mõjutada ka Rootsi seisukoht. Rootsis väideti pärast agressorikonventsiooni sõlmimist, et seda tehti väljaspool Rahvasteliitu, olles Nõukogude Liidule kasulik, ja et see oli mingi tants Poola ning Prantsusmaa suuniste järgi.¹¹⁰

Agressori määratlemise deklaratsioon vormistati Londonis kolme eraldiseisva konventsiooniga. 3. juulil 1933 sõlmiti konventsioon Nõukogude Liidu, Eesti, Läti, Poola, Rumeenia, Türgi, Iraani ja Afganistani vahel. 4. juulil kirjutati alla konventsioon Nõukogude Liidu, Rumeenia, Tšehhoslovakkia, Türgi ja Jugoslaavia, 5. juulil aga Nõukogude Liidu ja Leedu vahel.¹¹¹ Soome valis konventsiooniga ühinemiseks oma lahenduse: deklaratsiooni, mis anti Soome Moskva saadiku poolt välisasjade rahvakomissariaadile 22. juulil.¹¹² Eesti ja Läti poolt andsid konventsioonile allkirja Londoni saadik Oskar Kallas ja välisminister Salnais. Eesti, Leedu ja Läti ratifitseerisid deklaratsiooni vastavalt 15., 20. ning 30. novembril. Konventsiooni preambulis viidati Briandi-Kellogi paktile ja rõhutati, et selle sõlmimine oli vajalik

¹⁰⁷ Memorandum päevakorral olevaid poliitilisi küsimusi 7.6.1933. ERA 957-13-643, 39.

¹⁰⁸ Litvinovi telegramm 28.6.1933; Stomonjakovi telegramm 29.6.1933. – Rmt: ДБП, 373, 374–375.

¹⁰⁹ Memorandum 6.7.1933. ERA 957-13-643, 70; Stomonjakovi telegramm 29.6.1933. – Rmt: ДБП, 376.

¹¹⁰ Akel Stockholmist 15.8.; 2.10.1933. ERA 957-13-749, 10, 14.

¹¹¹ Agressori määratlemise konventsioon 3.7.; 4.7.; 5.7.1933. – Rmt: ДБП, 388–392, 403–411.

¹¹² Välisasjade rahvakomissariaadi teade 23.7.1933. – Rmt: ДБП, 459–460.

üldise rahu huvides, et määratleda täpsemalt agressiooni mõiste ning agressiooni õigustamiseks ära võtta igasugune võimalus.¹¹³ Välisminister Piip hindas konventsiooni allakirjutamist väidetega, et see lähendab Poolat Nõukogude Liidule, selle tõttu saab Eesti-Poola koostöö kindlama aluse, konventsioon loob ühise rinde Saksamaa vastu jne.¹¹⁴

Berliinis käsitleti agressori määratlemise konventsiooni otseselt Saksamaa vastu suunatud kokkuleppena.¹¹⁵ Näiteks Saksa saadiku Reinebecki küsimus Tallinnas, et kas Eesti on konventsioonile allkirja andes võtnud endale mingeid erilisi kohustusi. Seejuures kõlas saadiku suust ka hoiatus, et Eesti ei peaks Poola koridori ja Sileesia pärast endale mingisuguseid kohustusi võtma: need objektid ei ole seda väärt, et nende pärast ühegi oma sõduri elu ohverdada. Ka Berliini saatkonna nõunik Öpik teatas Tallinna, et Saksa ajakirjandus ja ka Rosenberg on agressori määratlemise deklaratsiooni pärast ärritunud.¹¹⁶ Seevastu Nõukogude saadik Raskolnikov kiitis Eestit agressori määratlemise deklaratsiooniga ühine-mise eest, teatades, et see oli suur usaldusavaldus Nõukogude Liidu vastu.¹¹⁷

CARL LINDHAGENI ETTEPANEK

Rootsi poliitiline koostöö Balti riikidega polnud 1920. ja 1930. aastatel teostatav, ehkki aeg-ajalt jõudsid avalikkuse ette teated ning kuuldused sellise koostöö võimalikkusest. Näiteks pärast Läti välisministri Kārlis Zariņš 1933. aasta algul toimunud mitteametlikku Rootsi-visitit räägiti isegi sellest, et “Rootsi võiks Balti riigid üle võtta”. Seoses sellega kirjutas Briti Riia saadik, et Lätis ja Eestis valitsevad Rootsi suhtes tugevad sentimentaalsed meeleolud. Samas aga tunnistasid Läti diplomaadid pärast visitit Briti Riia saadikule, et Rootsi ei muuda oma välispoliitikat.¹¹⁸

1933. aasta märtsis esitas endine Stockholmi linnapea, sotsiaaldemokraadist *Rigsdag*'i saadik ja patsifistina tuntuks saanud Carl Lindhagen *Rigsdag*'ile ettepaneku, et see soovitaks Rootsi valitsusel astuda samme teineteisemõistmiseks Rootsi, Balti riikide ning Poola vahel; et Rahvasteliit ja tema liikmed ning teised huvitatud riigid aitaksid Leedu ja Poola vahel rahu luua; et likvideeritaks vaidlus Vilniuse pärast ja kahe maa vahel loodaks sõbralikud suhted. Lindhagen rõhutas seejuures, et Vilniuse-küsimus on Leedule eluliselt tähtis, sest kuni vana pealinn pole tagastatud, ei tunne leedulased, et nad on iseseisvuse tagasi saanud. 28. aprillil arutas Lindhageni ettepanekut *Rigsdag*'i konstitutsiooni-

¹¹³ Vt Agressori määratlemise konventsioon 3.7.1933. – Rmt: ДВП, 388–392.

¹¹⁴ Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 24.7.1933. RA; BA.

¹¹⁵ Vt **Arumäe, H.** Kahe ilma piiril. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, 34.

¹¹⁶ Memorandum 11.8.1933. ERA 957-13-643, 109–109p; Öpiku memorandum 13.7.1933. ERA 957-13-752, 21.

¹¹⁷ Memorandum 28.8.1933. ERA 957-13-643, 129.

¹¹⁸ Vt Rigasche Rundschau, 23.1.1933; Knatchbull-Hugessen Riiaast 4.2.1933. UKNA FO 371/17184, N 966/966/59.

komisjon.¹¹⁹ Konstitutsioonikomisjonis ei usutud, et Skandinaavia ja Balti riikide liit oleksid Saksamaa või Nõukogude Liidu rünnaku korral suutelised Balti regioonis julgeolekut tagama.¹²⁰

6. mail aga tuli välisministril Rickard Sandleril vastata *Rigsdag*'is Lindhageni küsimustele, kas Rootsi valitsus pooldab koostööd väikeste Balti riikidega, soodustamaks nende majanduslikku iseseisvust ja kultuurielu, ning kas Rootsi valitsus ei pea vajalikuks Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Taani ja Norra konverentsi korraldamist, arutamaks sellise liidu võimalikkuse üle. Vastus küsimusele polnud lootustäratav. Sandler, kes pidas Lindhageni ideed laialivalguvaks ja uduselt formuleeritud ettepanekuks, teatas, et valitsus võiks pooldada laiemat kultuurilist koostööd ning kõiki jõupingutusi, mis lähendaksid Balti riike üksteisega, eeldades seejuures, et see ei kahjusta Rootsi suhteid teiste riikidega.¹²¹

Meenutagem, et Lindhagen oli aastail 1903–1930 Stockholmi linnapea ja teda iseloomustas ammune ning kestev Balti-huvi. Aastail 1915–1918 oli ta Leedu abistamise komitee esimees Stockholmis ja Leedu iseseisvuse küsimuse oli ta tõstatanud juba 1916. aasta novembris. 1919. aastal arutas ta Stockholmi külastanud Leedu rahvusliku liikumise juhtidega Balti liidu loomise võimaluste üle ja tegi 1920. aasta jaanuaris *Rigsdag*'is ettepaneku lähendada Skandinaavia ning Balti riikide seadusandlust.¹²²

Leedus sai Lindhageni ettepanek poolehoiuavalduste osaliseks. Leedu-Rootsi seltsi liikmed saatsid Lindhagenile telegrammi, milles tänasid teda algatuse ja samuti nõudmise eest Vilnius tagastada. Leedu välisministeeriumi suhtumine Lindhageni ettepanekusse ilmneb ühest ministeeriumi referendi Pranas Dailidė Balti liidu perspektiive käsitlevast loengust. Dailidė vaatles kõigepealt neid põhjusi, mis innustasid rootslasi Balti liidu küsimust üles tõstma. Ta leidis, et selleks oli kartus nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu ekspansiooni ees. Samas tõi Dailidė esile Lindhageni ettepanekute elluviimise takistused: liidus osalevad riigid ei ole monoliitsed; nad pole ühesugused ei rahvuslikes ega ka etnilistes piirides; Poola tehtud ülekohus on loonud olukorra, kus Leedu ei saa astuda mistahes liitu, kus osaleb ka Poola; Läti ja Eesti on Vilniuse-küsimuses neutraalsed. Vaatamata sellele et Dailidė ei öelnud midagi Rootsi kui vahendaja rolli suhtes, toonitas ta siiski sedasama, mida oli öelnud ka Lindhagen: kõige suuremaks takistuseks Balti liidu moodustamiseks on lahendamata Vilniuse-küsimus.¹²³ Leedu ajaloolane Sandra Grigaravičiūtė leiab, et Leedus oli Lindhageni ettepanekusse suhtumises kaks seisukohta: ametlik ja mitteametlik. Neist esimene justnagu tänas Lindhagenit

¹¹⁹ Konstitutionsutskottetets ultåtande Nr 19. Stockholm, 1933, 1–20; vt ka **Lindhagen, C.** Carl Lindhagens memoarer. Tredje delen. Stockholm, 1939, 378–379; **Grigaravičiūtė, S.** Skandinavija Lietuvos diplomatijoje 1918–1940 metais. Saulabrolis, Vilnius, 2002, 182–183.

¹²⁰ Vt **Hyytiä, O.** Viron kohtalontie 1933 : 1939 : 1940. Jyväskylä, 1992, 13.

¹²¹ Akel Stockholmist 8.5.1933. ERA 957-13-749, 57–58; Kerr Stockholmist 31.5.1933. UKNA FO 371/17184, N 4110/966/59.

¹²² **Grigaravičiūtė, S.** Skandinavija Lietuvos Diplomatiijoje 1918–1940 metais, 30, 35, 53, 64.

¹²³ Samas, 183.

initsiatiivi eest olla Vilniuse-küsimuses vahendaja, teine aga pidas kinni 1932. aasta 22. jaanuari memorandumist “Ametlik joon Genfis”, kus oldi seisukohal, et Leedu ei peaks Vilniuse-küsimuses aktiivne olema, kuna see võib kaasa tuua küsimuse tõstatamise Haagi kohtus.¹²⁴ Grigaravičiūtė, kes on uurinud Leedu poliitikute suhteid Skandinaavia riikidega, oletab, et Leedu otsis endale Vilniuse-küsimuses neutraalset vahemeest ja et seepärast võisid Lindhageni initsiatiivid Balti-küsimuses inspireeritud olla nende Leedu poliitikute poolt, kes arvasid, et suhete normaliseerimine Poolaga on võimalik.¹²⁵

Vasakpoolsetes Läti sotsiaaldemokraatides, kes eitasid ka Balti koostöö vajadust, ei tekitanud Lindhageni kaheksa riigi koostöö idee vaimustust. Sotsiaaldemokraatide häälekandja veergudel nimetati Lindhageni ideed “tugevalt utopistlikuks”. Avaldati ka arvamust, et Rootsi sotsiaaldemokraadid ei toeta ideed.¹²⁶ Kuid ka Lätis leidus neid, kes toetasid Stockholmist kõlanud ideed. 10. märtsil, pärast Saksamaal toimunud valimisi, ilmus Läti asunike partei häälekandjas juhtkiri “Hitlers un Latwija”. Selles tehti ettepanek luua Väikeliidu eeskujul Balti riikide liit Poola ja Skandinaavia maade osalemisel. Liidu eesmärk pidi olema järgmine: rõnga loomine, mis ohjeldaks nii Saksamaad kui ka Nõukogude Liitu ja võiks suurriikide toel luua jõudude tasakaalu, et Saksamaa ning Nõukogude Liit ei julgeks teostada oma imperialistlikke või sotsiaalrevolutsioonilisi avantüüre. Lätis aktiveerus pärast Lindhageni *Rigsdag*’is tehtud ettepanekuid seltskond Kārlis Ozols¹²⁷ juhtimisel, kes oli juba 1932. aasta jaanuaris püüdnud luua Balti riikide majanduslikku koostööd arendavat Panbaltica-nimelist seltsi. 31. märtsil loodi Riias Läänemere maade liit, mis seadis eesmärgiks Läänemere riikide Soome, Rootsi ja Taani poliitilise, majandusliku ning kultuurilise koostöö arendamise. Uue, umbes 125-liikmelise seltsi 18-liikmelisse juhatusse kuulus mitmeid mõju-

---

¹²⁴ Samas.

¹²⁵ Samas, 184.

¹²⁶ Sociāldemokrāts, 2.4.1933.

¹²⁷ Läti Moskva saadik aastail 1923–1929, Nõukogude Liiduga kauplemiseks loodud aktsiaseltsi Latlauks üks looja ja juht. Lätis väideti, et Ozolsil olid head suhted bolševikega ja Nõukogude Liidu Riia saadiku Semjon Araloviga. Ilmselt olid just Latlauksi ärilised suhted Nõukogude Liiduga selleks, mis määrasid Ozolsi suhtumise Balti liitu ja Poolasse. Ozols oli 1920. aastatel seisukohal, et Balti riigid peavad maksu mis maksab hoidma parimaid vahetekordi Nõukogude Liiduga ja hoiduma poliitilisest seotusest Poolaga. Saadikuna tegeles Ozols ka antikvaarsete kuld- ja hõbeesemete salakaubandusega. Asja avalikuks tulles kutsuti ta Moskvast tagasi. Alles pärast seda hakkas Ozols esinema terava kriitikaga Nõukogude Liidu aadressil ja muutus ka Balti koostöö pooldajaks. Vt Aralovi päevik 19.12.1923. Российский государственный архив экономики, Москва (RGAE) 413-2-1674, 117; Seljamaa Riiaast 10.3.1928. ERA 957-12-843, 108; Bakinsli Frumkinile 1.9.1925. RGAE 413-2-2029, 169; Seljamaa Riiaast 9.12.1924. Eesti ja Läti suhted 1920–1925. Dokumentide kogumik. Koost H. Arumäe, T. Arumäe. (Ad Fontes, 7.) UMARA, Tallinn, 1999, 313; Seljamaa Riiaast 17.9.1926. ERA 957-12-831, 42; **Кен О. Н., Рупасов А. И.** Политбюро ЦК ВКП (б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.). Проблемы. Документы. Опыт комментария. Часть 1. Декабрь 1928 – июнь 1934. Европейский дом, Санкт-Петербург, 2000, 143; vt ka Seljamaa Moskvast 10.3.1928. ERA 957-12-843, 108.

kaid ja tuntud Läti poliitikuid: endine president Gustavs Zemgals, endised peaministrid Jānis Pauļuks ja Skujenieks ning endine siseminister, parempoolse ajalehe *Latvis* väljaandja Arveds Bergs.¹²⁸

Eesti diplomaatides ei tekitanud Lindhageni idee erilist vaimustust. Tõdeti, et majandus- ja kultuurisuhted Skandinaavia maadega on kindlasti tervitatavad, kuid võimalused kaitsealaseks koostööks pole reaalsed. Meenutati endise Rootsi peaministri Hjalmar Brantingu seisukohta, et Läänemere liidu plaanidega riigid ei peaks end Poola ja Saksamaa vaheliste tülküsimustega siduma. Rõhutati, et Rootsi ei loobu oma passiivsest Balti-poliitikast ja ta ei julge Lindhageni idee elluviimiseks samme astuda.¹²⁹ Välisminister Rei, kes Lindhagenit isiklikult tundis, leidis, et Leedu-Poola suhteid arvestades pole sellise laiaulatusliku projekti realiseerimine võimalik ja et tegemist on idealistiga, kes unistab juba ammu Nobeli rahupreemia saamisest.¹³⁰ Eesti Stockholmi saadik Akel tõdes ettepanekust kirjutades, et see annab ülevaate Lindhageni isiku mentaliteedile omasest agarusest ja meetodist, milleks on kaootiline ulatus, udused kavad ning eluvõõras stiil. Lindhageni isikut aga iseloomustas seesama Akel kui lahjendatud segu Tolstoist ja Kropotkinist¹³¹, kelle pea oli kõrge vanusest hoolimata täis idealistlikke mõtteid ning kes suutis oma huvitavate ettepanekutega *Rigsdag*'i üllatada. Akel oletas, et ettepanek oli tehtud selleks, et ka Balti riikides toetataks Lindhageni esitamist Nobeli rahupreemia nominendiks. 1935. aastal see juhtuski. Eesti välisministeeriumis leiti, et kui Lindhageni konverentsi ettepanek realiseeruks, siis sellise konverentsi otsused riikide liidust mõjutaksid osalejate poliitikat minimaalselt.¹³² Kuid millega võiks eelkirjeldatud Eesti diplomaatide reaktsioone seletada? Vastust sellele tuleb otsida Eesti-Poola suhetest. Neid arvestades olnuks Lindhageni ettepaneku toetamine Eesti seisukohalt kindlasti problemaatiline. Teiselt poolt tuleb märkida, et Poola välispoliitika taotles sõdade vahel nn Międzymorze (Intermarium, Междуморья, Meredevaheline, Kolmas Euroopa) plaanide elluviimist. Kui 1920. aasta jaanuaris toimus Helsingis Balti riikide konverents, siis saatis Piłsudski sinna endise välisministri Leon Wasilewski järgmise instruksiooniga:

Olukorra võti asub põhjas, kus peab saama loodud Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola ühine rinne.¹³³

¹²⁸ Vt Hynninen Riia 4.4.1933. UM 5C/16.

¹²⁹ Menning Berliinist 8.3.1933. ERA 957-13-635, 106p.

¹³⁰ Koskull Beck-Friisile 5.5.1933. RA; UD HP 20C; Riigikogu väliskomisjoni koosoleku protokoll 22.3.1933. RA; BA.

¹³¹ Pjotr Aleksejevitš Kropotkin, vene filosoof, geograaf ja anarhismiteoreetik.

¹³² Akel Stockholmist 4.4.; 8.3.1933; Grant Kopenhaagenist 29.7.1933; Akel Stockholmist 5.12.1933. ERA 957-13-749, 37, 36, 8, 27p; Eesti Stockholmi saatkond välisministeeriumile 17.1.1935. ERA 957-13-810, 16–17; Eesti välisministeeriumi ringkiri 31.3.1933. ERA 957-13-644, 1–2.

¹³³ **Rezmer, W.** Małe państwa bałtyckie 1918–1940. Próby sojuszy wojskowych. – Rmt: Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Mieczysławowi Wojciechowskiemu. Toim Z. Karpus, J. Kłaczko, M. Wołos. Toruń, 2005, 931–935.

Międzymorze kavast tulenevalt leidus Poolas neid, kes pidasid Lindhageni üleskutset Põhja- ja Ida-Euroopa riikide koostööst õnnestunuks ning seda Poola-Leedu konflikti olemasolule vaatamata.¹³⁴

Taani välisministeeriumis suhtuti Lindhageni ettepanekusse kriitiliselt, kuna Skandinaavia maad polnud ise suutnud poliitilist liitu luua. Eesti diplomaat, kes esitas Kopenhaagenile küsimuse sellise liidu võimalikkusest, sai vastuseks, et Taani pooldab Balti riikidega ainult majanduslikke ja kultuurilisi suhteid.¹³⁵

Kuid Lindhagen polnud 1933. aastal Rootsis sugugi mitte ainus poliitik, kes pooldas Rootsi ja Balti riikide poliitilist koostööd. Siinkohal tuleks kindlasti rääkida Agnar Söderbergist ja Albin Cullbergist. Neist esimene tõstas idee Skandinaavia ja Balti riikide tolliliidust, teine aga rääkis samuti Skandinaavia ning Balti riikide koostöövõimalustest.¹³⁶ Samas aga leidus Rootsi konservatiivsetes ringkondades neid, näiteks endised välisministrid Arvid Lindman ja Ernst Trygger, kes teatasid, et nad ei söanda uskuda, et *status quo* Läänemere idarannikul säilib.¹³⁷ Lindhageni ettepaneku kontekstis väärrib märkimist ka endise Rootsi välisministri Östen Undéni juba 1925. aastal avaldatud seisukoht, et Eesti ja Läti orientatsioon Skandinaaviale on ebarealistlik ning et Rootsi seisukohast peaks võimaliku Balti riikide koalitsiooni piir asuma Soome lahes ja et Soome orientatsiooniküsimuses peaks Rootsi poliitika olema vankumatu.¹³⁸

Lindhagen kordas oma Balti ja Skandinaavia riikide koostöö üleskutset veel ka 1934. aasta veebruaris ning seejärel külastas ta 1934. aasta juulis Balti riike. Grigaravičiūtė nimetab tema Leedu-visiidi eesmärgiks soovi selgitada Leedu suhtumist Baltoskandia ideesse.¹³⁹ Lindhageni võttis vastu president Smetona. Külaline teatas Leedus, et natsionaalsotsialism pole ohtlik mitte ainult Baltikumile, vaid ka Skandinaaviale. Poolale kuuluvas Vilniuses aga teatas Lindhagen ajakirjanikele, et Vilniuse-küsimus tuleb lahendada ja kõige kiiremini saaks seda teha õigus- ning õigusprintsipi toetudes. Tallinnas oli Lindhagen sunnitud tõdema, et Skandinaavia riikide valitsused suhtuvad koostööküsimusse väga tagasihoidlikult. Ta soovitas Balti riikide välisministritel mitte ainult aktiivselt, vaid ka agressiivselt mõjutada Skandinaavia, aga eriti Rootsi välisministreid, et need asuksid Balti riikidega tihedamale koostööle. Ühes memorandumis, mis kajastab Tallinnas toimunud vestlust Lindhageniga, tõdeb Eesti diplomaat, et jutuajamine Lindhageniga Balti ja Skandinaavia koostöö küsimuses jättis talle väga ebamäärase

¹³⁴ Ärakiri Pusta käsikirjast: Märkusi Bukarestist 21.3.1933. ERA 957-13-636, 74.

¹³⁵ Vt Talas Kopenhaagenist 30.3.1933. UM 5C/3.

¹³⁶ **Söderberg, A.** Abc-bok för Svenska Statsmän. Författarens Förlag, Malmö (ilumisaasta puudub); **Cullberg, A.** Svensk utrikespolitik och international information. Förtalskampanjen mot Frankrike. Åbo, 1932, 52–53; Akel Stockholmist 5.12.1933. ERA 957-13-749, 27.

¹³⁷ Akel Stockholmist 4.4.1933. ERA 957-13-749, 37p.

¹³⁸ **Lönnroth, E.** Den svenska utrikespolitikens historia, 5, 1919–1939. Norstedt, Stockholm, 1959, 75.

¹³⁹ Vt Motioner i Första kammaren, 274. Stockholm, 1934; **Grigaravičiūtė, S.** Skandinavija Lietuvos Diplomatijoje 1918–1940 metais, 184.

mulje. Küll aga oli Lindhagen koostanud oma ideede kohta kirjaliku memorandumini "Die Aufgaben Kleinestaaten. Ost- und West-Baltischen Entente".¹⁴⁰

Rootsi ajaloolane Wilhelm M. Carlgren tõdeb Rootsi Balti-poliitikast rääkides, et samal ajal kui Rootsi ja iseäranis välisminister Rickard Sandleri huvi Soome vastu elavnes vastavalt suurpoliitiliste arengute kiirenemisele, markeeriti kolme Balti riigi suhtes niisama kindlalt kui enne kavatsust jääda kõiges seal toimuvatest julgeolekupoliitilistest ettevõtmistest väljapoole.¹⁴¹

BALTI KOOSTÖÖST

16. veebruaril 1933 kirjutati Genfis toimunud Väikeliidu konverentsil alla nn Väikeliidu organiseerimise lepingule ehk föderatsiooni paktile. 12 artiklist koosnev lepingus deklareerisid Jugoslaavia, Tšehhoslovakkia ja Rumeenia välisministrid, et rahvusvaheline olukord paneb Väikeliidu peale uusi kohustusi ning et Väikeliidu liiduvahekord tuleb rajada kindlale organisatsioonilisele alusele. Leping nägi ette, et Väikeliidu riikide poliitika ühtlustamiseks luuakse alaline kolme riigi välisministritest koosnev nõukogu koos alalise sekretariaadi ja majandusnõukoguga. Alalise sekretariaadi üks osakondadest pidi tegutsema hakkama Rahvasteliidu juures Genfis. Välisministrite nõukogu pidi koosolekuks kogunema vähemalt üks kord iga kolme kuu järel.¹⁴² Väikeliidu organiseerimise pakt ja nimetatud riikide koostöö süvenemine tekitasid teatud reaktsiooni nii Prantsusmaal kui ka Inglismaal. Ka Eestis jt Balti riikides äratas see tähelepanu. 22. veebruaril 1933 avaldas Postimees juhtkirja, milles räägiti Väikeliidu konsolideerumisest ja muutunud välispoliitilisest olukorrast ning deklareeriti, et ajalugu ja geograafiline asend nõuavad ka Balti riikide koostööd. Juhtkiri lõppes küsimusega, kas tõepoolest tahetakse ootama jääda, kuni Hannibal on värava ette jõudnud. Endine välisminister Pusta, kelle Balti liidu loomise katsed olid 1925. aastal nurjunud, propageeris Balti liidu loomist ka mitmetes väljaspool Eestit ilmunud artiklites. Pusta kirjeldas Balti liidu idee tekkimist esimese maailmasõja järel ja liidu loomiseks peetud konverentse: 1920. aastal Bulduris, 1922. aastal Varssavis ja Helsingis ning 1925. aastal Genfis. Pusta tõi seejuures esile ka liidu loomist takistavad poliitilised ja majanduslikud tegurid. Poliitilistest takistustest nimetas ta Poola-Leedu konflikti Vilniuse piirkonna pärast, majanduslikest aga Eesti-Läti tolliliidu loomiseks peetud läbirääkimisi.¹⁴³

¹⁴⁰ Eesti välisministeeriumi informatsioon saatkonnale Stockholmis 6.7.1934. ERA 1587-1-81, 89; vt ka **Pusta, K. R.** Saadiku päevik. Olion, Tallinn, 1992, 37.

¹⁴¹ **Carlgren, W. M.** Rootsi ja Baltikum. Maailmasõdade vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni. Ülevaade. Olion, Tallinn, 1995, 24.

¹⁴² Vt Texte du Pacte d'organisation de la Petite-Entente (16. février 1933). ERA 957-13-655, 2-3; **Sládek, Z.** Malá dohoda 1919-1938. Její hospodářské, politické a vojenské komponenty, 120-122.

¹⁴³ Vt Séances et travaux de l'Académie diplomatique internationale, avril-juin 1933.

Samas ei või tähelepanuta jätta ka kuuldusi Saksamaa ja Nõukogude Liidu koostöö, st Rapallo-poliitika süvenemisest. Läti sõjaväe häälekandja Latviyas Kareivis avaldas 1933. aasta kevadel mõjukast Prantsuse päevalehest Le Figaro võetud teate Nõukogude Liidu ja Saksamaa sõjalisest kokkuleppest, millega seoses räägiti ka Baltikumi jagamisest. Kuuldust sellest kasutati Lätis ühe peamise argumentina Balti koostöö vajalikkusest rääkides.¹⁴⁴

Samal ajal leidis Leedu opositsioon, et Balti liit on vajalik Saksamaalt lähtuvat ohtu silmas pidades.¹⁴⁵ Selles mõttes olid tähelepanuväärsed kristlik-demokraatliku partei esimehe, endise pea- ja väliministri Leonas Bistrase seisukohad: peamine oht Leedu iseseisvusele tuleneb Saksamaalt; Vilniuse-küsimus tuleb jätta tagaplaanile; Eesti, Läti ja Leedu ühinemine võimaldab kolmel väikesel riigil ühise vaenlase sissetungile vastupanu osutada.¹⁴⁶ Kuid Bistras oli sel hetkel üks vähestest Balti koostööd pooldavatest poliitikutest. Näiteks 14. märtsil peetud kõnes ei nimetanud välisminister Zaunius Eestit ega Lätit, vaid hoopis Saksamaad rahuarmastavaks riigiks. Pärast seda, kui opositsioon oli asunud Zauniust kritiseerima, teatas ta: vaatamata väidetele, et Väikeliidu formeerimine võiks Balti riikidele eeskujuks olla, ei astu Leedu Vilniuse-küsimusest tulenevalt kombinatsioonidesse, kus Balti riike juhiks Leedu naaber Poola. Ka 1933. aasta aprillis toimunud Leedu majandustegelaste nõupidamisel kõlasid kriitilised argumentid Balti koostöö vastu.¹⁴⁷

Riigikogu väliskomisjoni koosolekul, kus arutati Balti liidu loomist, leiti, et kolmikliidu loomine sõltub eelkõige Leedust, kellel näib olevat ainult kaks välispoliitilist probleemi: vahekord Poola ja Saksamaaga ning need mõlemad on Balti liidu ideele võõrad. Propaganda Balti liidu moodustamiseks tingis Eesti välisministeeriumi seisukohavõtu. 31. märtsil kõigile välissaadikutele adresseeritud ringkirjas rõhutati, et Balti liidu moodustamine on alati olnud Eesti välispoliitika eesmärgiks ja seda vaatamata sellele, et liidu ulatuse küsimuses on alati eriarvamusi olnud. Seejuures viidati aga Leedu välisministri viimastele kõnedele, kus Zaunius oli väitnud, et Saksa-Poola vahekorra teravnemine on kergenduseks Vilniuse-küsimuse lahendamisel ja et Balti riikide liidu loomine raskendaks seda. Ringkirjas rõhutati, et kolme riigi liidu loomine saaks toimuda pärast seda, kui on toimunud muutus Leedu välispoliitilises orientatsioonis, ja et Eesti välisministeerium pole astunud Balti liidu loomiseks mingeid samme, sest need võivad hoopis kahjulikeks osutada. Passiivne suhtumine Balti liidu moodustamisse jätkus ka pärast uue välisministri Ants Piibu ametisse astumist 18. mail 1933.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Vt **Ilmjärv, M.** Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004, 215.

¹⁴⁵ Vt nt Lietuvos žinios, 1.4.1933; vt ka Leppik Kaunasest 21.3.; 23.3.1933. ERA 957-13-538, 22, 28; Leppik Kaunasest 1.4.1933. ERA 957-14-744, 32.

¹⁴⁶ Vt Rytas, 25.3.1933; Fehner Stomonjakovile 30.3.1933. AVPR 05-13-93-41, 27.

¹⁴⁷ Leppik Kaunasest 21.3.1933. ERA 957-13-538, 23; Leppik Kaunasest 11.4.1933. ERA 957-13-747, 54–57.

¹⁴⁸ Laretei ülevaade 22. ja 27. märtsil toimunud Riigikogu väliskomisjoni koosolekust. ERA 957-13-631, 46; Eesti välisministeeriumi ringkiri 31.3.1933. ERA 957-13-644, 1–2; vt ka memorandum 7.6.1933. ERA 957-13-643, 39.

27. aprillil asutati Riias selts *Baltijas Ūnijas*. Eesmärgiks oli Balti riikide majandusliku, kultuurilise ja poliitilise koostöö arendamine. Seltsi esimeheks sai Läti endine president Gustavs Zemgals, peasekretäriks aga endine Läti Moskva saadik Ozols. Ühingu liikmeteks astusid mitmed tegevad ja endised Balti riikide poliitikud. Zemgals teatas avakõnes, et ajalugu, poliitiline olukord, majanduslik ja kultuuriline areng dikteerivad Eesti, Läti ning Leedu liidu loomise vajaduse, mis võiks olla tuumikuks Läänemere rannikul asuvate riikide liidule. Suur osa endise presidendi kõnest oli aga pühendatud majandusküsimustele.¹⁴⁹ 3. mail kirjutatud ettekandes kirjeldas Poola Riia sõjaväeatašee Andrzej Liebich Poola rahvuspuha tähistamist Riias ja seoses sellega ka Läti eliidi meeleolusid. Liebichi järgi olid peaminister Ādolfs Bļodnieks, välisminister Salnais, sõjaminister kindral Jānis Balodis, progressiivse uustalunike liidu liider Skujenieks, Riia linnapea Hugo Celmiņš ja ka president Alberts Kviessis rääkinud Balti riikide võimalikust anti-revisionistlikust tegevusest Poola ning ka Nõukogude Liidu patronaaži all ja teravalt kritiseerinud Leedut tema Saksa-sõbralikkuse pärast:

Üksmeelne arvamus oli... et Saksamaa ja Venemaa ajutise nõrkuse ajajärku tuleb ära kasutada nende rahvaste kokkuliitmiseks, kes asuvad Saksa hädaohu orbiidis.

Liebich rõhutas seejuures, et Läti tunnetab väga selget Saksa-hädaohtu ja et Balodis oli talle teatanud, et

jest to kwestja egzystencji.¹⁵⁰

Kuid Nõukogude Liidu Riia saatkonnaga tihedalt suhtlevad läti vasakpoolsed sotsiaaldemokraadid olid *Baltijas Ūnijas*'e loomise hetkeks juba jõudnud väljendada oma eitavat suhtumist Balti liidu moodustamisse.¹⁵¹ Kui paljud lätlased ja ka eestlased nägid Balti koostöös teatud julgeolekutagatist, siis Eesti ning Läti baltisaksa ringkonnad nii ei arvanud. Baltisakslaste ajakirjanduses rõhutati, et kolme Balti riigi liit oleks vajalik, kuid ainult selleks, et luua võimas majanduslik organism, mis suudaks konkureerida Kesk-Euroopaga.¹⁵²

Mõned päevad pärast *Baltijas Ūnijas*'e loomist kritiseeris Antanas Smetona neid, kes arvasid, et Balti liitu saab luua ilma Vilniuse-küsimust lahendamata. Ta rõhutas, et 15 aasta jooksul on Läti ja Leedu suhtunud Poolasse erinevalt, oht Nõukogude Liidust peaaegu et puudub, kuna Nõukogude Liit austab rahvusvahelist õigust, ja Leedut hirmutatakse Hitleri ning Klaipėda kaotamisega. Ta esitas küsimuse, mille poolest on Leedule kallaletungi plaane hauduv Piłsudski Hitlerist parem? Smetona lisas seejuures, et Läti, Eesti ja Leedu võiksid rahvus-

¹⁴⁹ Edgar Anderson mainib, et selts loodi inglaste ja ameeriklaste toetusel. Kuid ta ei ütle, kas tegemist oli rahalise või siis moraalse toetusega. Vt **Anderson, E.** *Toward the Baltic Union 1927–1934.* – *Lituanus*, 1967, 1, 17; Balti liidu loomise kohta vt ka **Medijainen, E.** *Eesti välispoliitika Balti suund 1926–1934.* Tartu, 1991, 38–39.

¹⁵⁰ Tõlge: “See on eksistentsi küsimus”; Liebich Riia 7.5.1933. Archiwum Akt Nowych, Warszawa (AAN) 616/152.

¹⁵¹ Vt Sociāldemokrāts, 31.3.1933.

¹⁵² Rigasche Rundschau, 18.1.1933.

vahelistes suhetes olla neutraalsed objektid.¹⁵³ Natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal tekitas ka Leedu presidendis teatud ärevust.

Smetona näitab üles tuntavat usaldamatust Saksamaa vastu. *Drang nach Osten*'i tendentsi võimendumine sunnib Leedut olema oma naabriga ettevaatlik. Igal juhul ei puudu Leedu poolt soov sakslastega kokkuleppimiseks,

teatas Nõukogude saadik Mihhail Karski 1933. aasta veebruaris Moskvasse. Smetona rõhutas seejuures Nõukogude saadikule, et ühegi teise riigiga pole Leedul selliseid sõbralikke suhteid nagu Nõukogude Liiduga.¹⁵⁴ Hiljem, 1933. aasta detsembris toimunud tautininkude partei kongressil, aga kõlas Smetona suust juba terav kriitika Saksamaa aadressil: natsionaalsotsialism on saanud avatult agressiivseks, ta tahab tagasi saada mitte ainult sõjas kaotatud Saksa alasid, vaid vallutada alasid idas, Baltikumis ja seejärel ka Venemaal. Smetona ennustas, et Versailles' lepingu revideerimine purustab väljakujunenud piirid Euroopas ja tekib veelgi koletum sõda, kui seda oli maailmasõda, ning et see oleks kultuuri ja tsivilisatsiooni lõpp. President meenutas seejuures ka Hitleri "Mein Kampf"-i, Hugenbergi memorandumit ja Saksa rassiteooriat.¹⁵⁵ Endine peaminister Augustinas Voldemaras, kes analüüsis Leedu välispoliitikat ja Saksamaa ambitsioone, leidis 1933. aasta aprilli lõpul, et Leedu valitsus polnud suuteline iseseisvat välispoliitikat teostama. Ta väitis Nõukogude Liidu Kaunase saadikule, et

maa eesotsas [Leedu] seisab valitsus, kes pole suuteline järgima mingit kindlat joont ja teostama mingisugustki välispoliitikat.

Voldemaras süüdistas Leedu valitsust selles, et see tahtis ühelt poolt Saksamaale läheneda, teiselt poolt aga soovis leida Vilniuse-küsimuses mingit kompromissi Poolaga. Voldemarase arvates polnud kompromissi saavutamine Poolaga mõeldav, Saksamaa suhtes pidi aga valvel olema ja tuli tegutseda Balti liidu loomise vastu. Ta leidis, et laias plaanis ei tulene peamine oht Leedule mitte niivõrd nn *Drang nach Osten*'ist, vaid sellest, et Saksamaa võib mingit soodsat hetke ära kasutades hõivata Klaipėda ja anda nii esimese hoobi Versailles' rahulepinguga paika pandud piiridele. Nii nagu Smetona rõhutas ka Voldemaras, et Leedu peab toetuma eelkõige Nõukogude Liidule kui Leedu ainsale sõbrale.¹⁵⁶

Balti koostööd pooldasid mitmed Prantsuse poliitikud ja ajakirjanikud, nagu Georges Bonnet, endine peaminister, Prantsusmaa alaline esindaja Rahvasteliidu juures välisminister Joseph Paul-Boncour ning Henry Chambon. Nii kinnitas välisminister Paul-Boncour 1933. aasta oktoobris Genfis Pustale, et Prantsuse valitsus on Balti liidu loomisest huvitatud ja seda rohkem kui kunagi varem ning

¹⁵³ Vt Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Dokumentų rinkinys. – Rmt: Lietuvos užsienio politikos dokumentai, 1918–1940 metai. Koost Z. Butkus. LII Leidykla, Vilnius, 2008, 462–463; vt samuti Karski Stomonjakovile 18.5.1933. AVPR 05-13-93-41, 107; Leppik Kaunasest 3.5.1933. ERA 957-14-744, 35–36.

¹⁵⁴ Karski päevik 26.2.1933. AVPR 0151-23-46-6, 43.

¹⁵⁵ Vt Vabariigi presidendi A. Smetona 15. detsembri kõne. – Ehho, 18.12.; 20.12.1933; vt ka Mahlberg Kaunasest 18.12.1933. ERA 957-13-747, 113.

¹⁵⁶ Karski ettekanne (memorandum) 13.5.1933. AVPR 0151-23-46-6, 49–48.

et tema, Paul-Boncour, on andnud oma esindajatele käsu öelda seda ka Balti riikide valitsustele.¹⁵⁷ Tähelepanuväärne oli ka Paul-Boncouri seisukoht, et

Prantsusmaa arvates pääsevad Balti riigid vaid üheskoos tähelepandava tegurina Euroopa poliitikasse ja see oleks esimeses järjekorras nende riikide eneste huvides.¹⁵⁸

Nõukogude valitsus polnud 1933. aastal valmis Balti liidu loomist aktsepteerima. Juba 1933. aasta veebruaris palus välisasjade rahvakomissariaat saadik Sviderskil Riias selgitada, kas Läti valitsus on valmis kinnitama, et Läti ei püüdle pärast Nõukogude Liidu ja Läti uue kaubanduslepingu allakirjutamist Poola-Balti liidu moodustamist Väikeliidu eeskujul.¹⁵⁹ 25. mail Stalinile kirjutatud kirjas aga teatas Litvinov, et ta ei nõustu Nõukogude Liidu – Läti kaubanduslepingu sõlmimiseks peetavate läbirääkimiste lähtekohtade muutmise. Ta motiveeris oma seisukohti ka sellega, et Baltikumis on elustunud juba varem vaibunud kuulused ja läbirääkimised võimalikest blokkidest, liitudest ning poliitilisest ümberorienteerumisest ja on võimendunud Saksamaa ning Poola aktiivsus.¹⁶⁰ 23. märtsil aga osutas saadik Raskolnikov välisminister Reile, missugune oht saab Eestile osaks, juhul kui Eesti osutub tõmmatuks mingi riigi vastu suunatud riikide gruppi. Välisministri vastus sellele avaldusele oli, et Eesti valitsus on otsustanud Poola-Saksa kokkupõrkest kõrvale jääda.¹⁶¹ Sisult samasuguse avalduse tegi Raskolnikov Reile ka 21. aprillil. Huvituses Balti riikide koostööst kinnitas saadik, et Balti riigid satuvad hädaohtu, kui seovad end liigselt Poola või Saksamaaga.¹⁶² On paradoksaalne, et Pätsi juhitud Põllumeestekogude peahäälekandja peatoimetaja Hans Oidermanni suhtumine Balti liidu loomisse ühtis üldjoontes välisasjade rahvakomissariaadi seisukohtadega. Veel enne seda, kui kirjeldatud instruksioon Tallinna jõudis, avaldas Oidermann Põllumeestekogude häälekandjas Kaja Eesti-Läti-Leedu liidu teemalise juhtkirja. Selles meenutati Voldemarase väidet, et Balti liit on romantiline ettevõtmine, ja deklareeriti, et Eesti-Läti-Leedu liidu moodustamise vajadusest kirjutajad ei soovi tõsiasjadega arvestada või siis teevad seda teatud eesmärke silmas pidades.¹⁶³ Igatahes võidi 1933. aasta juuni keskel välisasjade rahvakomissariaadis tõdeda, et Eesti oli Poola-Balti liidu loomise küsimuses võtnud üsna passiivse hoiaku.¹⁶⁴

1933. aastal polnud Balti liidu moodustamine veel ka Saksamaa huvides, seda vaatamata sellele, et Rosenbergi avaldustest võis midagi sellist välja lugeda. Sama aasta augustis kogunesid Tartusse nõupidamisele Saksa saadikud Eestis,

¹⁵⁷ Vt Pusta Varssavist 6.10.1932. ERA 957-13-636, 20; Mölder Riias 18.9.1933. ERA 957-13-641, 11; Lietuvos aidas, 8.1.1934; Seljamaa saatkondadele Berliinis, Pariisis, Riias 17.8.1933. ERA 957-13-744, 54; Pusta Piibule (oktoober 1933). ERA 957-13-704, 20.

¹⁵⁸ Leppik Kaunasest 26.2.1934. ERA 957-14-744, 20.

¹⁵⁹ Vt **Кен О. Н., Рупасов А. И.** Политбюро ЦК ВКП (б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.), 368.

¹⁶⁰ Samas.

¹⁶¹ Raskolnikovi päevik 15.3.–23.3.1933. AVPR 0154-26-37-5, 69.

¹⁶² Rei memorandum 21.4.1933. ERA 957-13-643, 14.

¹⁶³ Kaja, 16.3.1933; vt Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais, 447–448.

¹⁶⁴ Stomonjakov Raskolnikovile 15.6.1933. AVPR 0154-26-37-2, 37.

Lätis ja Leedus: Reinebeck, Georg Martius ning Erich Zechlin. Kohtumise kohta levisid kuuldused, et selle eesmärgiks oli kolmes riigis asuvate saatkondade Balti-poliitika ühtlustamine tulenevalt Hitleri Saksamaa välispoliitilistest eesmärkidest, samuti Balti liidu moodustamise vastu suunatud tegevuse koordineerimine.¹⁶⁵

Ka Poola ei soovinud 1933. aastal Vilniuse-küsimust silmas pidades Balti liidu moodustamist. Varssavis leiti, et sellise liidu moodustamine loob olukorra, mis võimaldab Leedul võtta Poola suhtes veelgi jäigemal positsiooni. Kuni Nõukogude Liidu ja Poola mittekallaletungilepingu sõlmimiseni 1932. aastal oli Eesti ning Poola koostöö aluseks olnud ühine suhtumine Nõukogude Liitu ja sealt lähtuvasse ohtu. Mittekallaletungilepingu sõlmimine, samuti revanšismi võimendumine Saksamaal, Poola-Prantsuse suhete jahenemine ja revisjonipooldajate väljaastumised Inglismaal, Prantsusmaal ning ka USA-s tõid juba 1932. aastal Poola välispoliitikas kaasa teatud muutuse: hakati tunnetama Saksamaalt lähtuvat ohtu ja lähenema Nõukogude Liidule. See ei jäänud ka Eesti diplomaatidele märkamatuks. Pandi tähele Poola ja Nõukogude Liidu lendurite vastastikuseid visiite, samuti Gazeta Polska peatoimetaja kolonel Bogusław Miedziński Moskva-visitini ning Karl Radeki Varssavi-visitini.¹⁶⁶ 1933. aasta algul tõdes välisminister Rei, et Poola välispoliitiline suunamuutus nõrgendab Eesti poliitilist olukorda suhetes Nõukogude Liiduga.¹⁶⁷ 1933. aasta oktoobris aga esitas Eesti Moskva saadik Karl Tofer terve rea tähelepanuväärivaid fakte "Poola – Nõukogude Liidu muutunud vahekordade illustreerimiseks". Sealhulgas saadik Juliusz Łukasiewicz ja Kaasani lähedal lennuõnnetuse läbielanud Poola lenduri kolonelleitnant Czesław Filipowiczi kohtumine tsiviillennunduse peavalitsuse ülema Jaan Anveldiga ning välisminister Becki seletus TASS-i esindajale, et üheks peamiseks rahu alahoidmise garantiiks on Poola – Nõukogude Liidu suhete edasine areng.¹⁶⁸

1933. aasta aprillis Varssavi saatkonnale saadetud välisasjade rahvakomisariaadi instruksioonis tõdeti, et mitme riigi ajakirjanduses on ilmunud Poola allikatele toetuvaid teateid, et Nõukogude Liit on sõlminud Poolaga kaugeleulatava Hitleri-vastase kokkuleppe. Sellega seoses räägiti ka sellest, et Baltikum on tugevalt juurdunud arvamus, et Poola ja Nõukogude Liit on kokku leppinud ning et selle tagajärjel ei oleks Poola-Balti liidu sõlmimine suunatud mitte Nõukogude Liidu, vaid Saksamaa vastu.¹⁶⁹ Kuid kindlasti ei domineerinud selline nägemus Eesti välispoliitikas.

¹⁶⁵ Seljamaa memorandum 30.8.1933. ERA 957-13-643, 132; Seljamaa saatkonnale Berliinis, Pariisis ja Riias 17.8.1933. ERA 957-13-744, 54.

¹⁶⁶ Selle kohta vt Radek Stalinile 4.5.; 12.7.1933. Российский государственный архив социально-политической истории, Москва (RGASPI) 558-11-790, 18–24.

¹⁶⁷ Vt Warma Moskvast 21.7.1932; Seljamaa Moskvast 18.12.1932. ERA 957-13-634, 40–41, 90; Kirotar Moskvast 24.7.1933. ERA 957-13-532, 28; Rei Pustale 4.2.1933. ERA 957-13-636, 170p.

¹⁶⁸ Tofer Moskvast 5.10.1933. ERA 957-13-747, 161–161p; vt ka Akel Stockholmist 5.12.1933. ERA 957-13-749, 28.

¹⁶⁹ Stomonjakov Antonov-Ovsejenkole 4.4.1933. – Rmt: ДВП, 218.

KOKKUVÕTTEKS

Natsionaalsotsialistide võimuletulekuga Saksamaal 1933. aastal kaasnes diplomaatiline revolutsioon Euroopas, mis väljendus mitmetes lepingutes, deklaratsioonides ja ideedes. 1933. aastal aga ei valitsenud veel täit selgust selles, kas Hitler kui Saksamaa liider hakkab täitma “Mein Kampf”-is esitatud ideid või jäävad need ühe poliitiku poliitilise võitluse algstaadiumis masside kaasatõmbamiseks mõeldud retoorikaks. Teiselt poolt tuleb tõdeda, et juhtivate natsionaalsotsialistide Balti-küsimust puudutavad avaldused olid 1933. aastal vastuolulised: ühelt poolt Hitleri “Mein Kampf”-ile tuginev nägemus Saksamaa idapoliitikast, teiselt poolt aga Alfred Rosenbergi jutt Läänemere riikide koostöö võimalikkusest Saksamaa egiidi all.

Versailles’ lepingu garantide Prantsusmaa ja Inglismaa järeleandlikkus revisionistlikele jõududele ning Nelikpakti sõlmimine seadsid Väikeliidu riikides ning Poolas, Leedus, Lätis ja ka Eestis senise välispoliitilise orientatsiooni kahtluse alla. Revisionismi võimendumine seadis kahtluse alla ka Rahvasteliidu kui üldise rahu tagaja põhikirjast tulenevad kohustuste täitmise võimalikkuse ja Prantsusmaa Ida-Euroopas loodud sõjaliste liitude süsteemi. Revisjoni taotlevate riikide poliitikast johtusid ka Baltikumi neutraliseerimise idee taaselustumine, kavatsus preventiivsõjast või preventiivsest aktsioonist, Skandinaavia-Balti koostöö idee taaselustumine, Balti liidu loomise kavatsuse taaselustumine ja Poola – Nõukogude Liidu protektsiooniprojekt Balti riikide iseseisvuse säilitamiseks (Balti deklaratsioon).

Muutused Euroopa poliitikas 1933. aastal tõid järgnevatel aastatel kaasa suure ümbergrupeerumise: Poola võttis Tšehhoslovakkia suhtes veelgi jäigema positsiooni, hakates suhtes nii Nõukogude Liidu kui ka Saksa otsima uusi välispoliitilisi lahendusi, mis viis 1934. aastal Poola-Saksa suhete näilisele normaliseerumisele ja *equilibrium*’i-poliitika väljakujunemisele suhtes Nõukogude Liidu ning Saksamaaga. Tšehhoslovakkia, pidades Prantsusmaad endiselt oma julgeoleku üheks garandiks, hakkas otsima võimalusi lähenemiseks Nõukogude Liidule. Viimane oli sunnitud loobuma Rapallo-poliitikast, mis tõi järgmisel aastal kaasa Idapakti kava tõstatumise ja Rahvasteliitu astumise, seejärel aga Prantsusmaa – Tšehhoslovakkia – Nõukogude Liidu paktisüsteemi tekke. Inglismaa jätkas juba 1920. aastatel väljakujunenud poliitikat ega nõustunud Ida-Euroopa osas endale mingeid julgeolekupoliitilisi kohustusi võtma. Leedu, nähes muutust Saksamaa ja Nõukogude Liidu Poola-poliitikas, hakkas suurtele kõhklustele vaatamata Balti koostööd pooldama, mis viis 1934. aastal Balti liidu sõlmimiseni. Poola *equilibrium*’i-poliitika suhtes Saksamaa ja Nõukogude Liiduga tõi aga kaasa Eesti ning ka Läti Poolast kaugenemise ja Eesti puhul välispoliitilise orientatsiooni muutuse 1935.–1936. aastal.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud HTM-i sihtfinantseeritava teadusteema ja institutsionaalse uurimistoetuse (SF0130038s09, IUT31-6) abil. Teadustööd väljaspool Eestit on toetanud *Fundusz Stypendialny Muzeum Historii Polski* ja Fulbrighti programm. Resümees on tõlkinud Ene Inno USA-st.

HITLER'S RISE TO POWER IN GERMANY AND THE BALTIC STATES IN 1933 – THE FOREIGN POLICY ASPECT

Magnus ILMJÄRV

Germany's political viewpoint in regard to the Baltic states during the first half of the twentieth century can be divided into three phases. The first in these was the imperial German posture, which can, in turn, be divided into the pre-World War I and war-time periods. The war-time politics consisted in opposing the independence of the Baltic states. This was evidenced by the occupation of the Baltic states during the First World War. The end of the empire came with the success of the November Revolution in Germany. The Weimar Republic (1919–1933) brought with it a new phase in Germany's political posture toward the Baltic states: acceptance of their independence.

The third phase in the relationship between the Baltic states and Germany began in 1933 and can again be divided into two periods: the first from Hitler's rise to power to the signing of the Anglo–German Naval Agreement in 1935, the second from the Naval Agreement to the signing of the Molotov–Ribbentrop Pact. The first period was characterized by a hostile stance toward the Baltic states, which manifested itself in the national-socialist ideology and the activities of Alfred Rosenberg and those aligned with him as well as in covert attempts to support forces that had adopted national-socialist views in the three Baltic states. The second period was characterized by seemingly improved relations and a pretended acceptance of the independence of the Baltic states.

Speaking of the year 1933, central to the article is the question of how the rise to power of the national socialists in Germany influenced the foreign and domestic policy of the Baltic states. In connection with the Baltic states and the year 1933, the current article examines primarily questions related to foreign policy: Hitler's and Rosenberg's view of the question of the Baltic states, the idea of neutralizing the Baltic states, the question of the Four Power Pact, the question of preventive war, the former Chief Magistrate of Stockholm Carl Lindhagen's proposal for collaboration among the countries bordering the Baltic Sea, the revival of the attempt to forge a Baltic alliance.

The rise to power of the national socialists in Germany in 1933 was accompanied by a diplomatic revolution in Europe, as evidenced by numerous

agreements, declarations and ideas. In 1933 there was, however, no clear understanding as to whether Hitler as Germany's leader would begin to carry out the ideas presented in *Mein Kampf* or whether these would remain political rhetoric intended to attract the masses at the start of a political battle. It is clear that statements of leading national socialists concerning the Baltic states in 1933 were contradictory: on the one hand was Hitler's vision, based on *Mein Kampf*, of Germany's *Ostpolitik*, on the other hand Alfred Rosenberg's statements concerning the possible collaboration of the states around the Baltic Sea under the aegis of Germany.

The forbearance of the guarantors of the Versailles Treaty, France and Great Britain, toward the revisionist forces and the signing of the Four Power Pact raised doubts in the member states of the Little Entente as well as in Poland, Lithuania, Latvia and Estonia about the existing foreign policy orientation. The strengthening of revisionism raised doubts also about the capability of the League of Nations as the guarantor of general peace to carry out its obligations under the constitution and about the system of military agreements forged by France in Eastern Europe. The politics of the states pursuing revisionism led also to the revival of the idea of neutrality of the Balticum, plans of a preventive war or preventive action in Poland, revival of the idea of collaboration between Scandinavia and the Baltics, revival of the plan for a Baltic Entente and the Poland–Soviet Union protection project to preserve the independence of the Baltic states (Baltic Declaration).

The changes in European politics in 1933 brought about a major regrouping in subsequent years. Poland took an even more inflexible stance toward Czechoslovakia and began to seek new foreign policy solutions in its relations with the Soviet Union as well as Germany, which led to the seeming normalization of Polish–German relations in 1934 and the development of a policy of *equilibrium* in relations with the Soviet Union and Germany. The Soviet Union was forced to abandon the Rapallo politics, which led in the following year to the raising of the Eastern Pact project, the Soviet Union's entry into the League of Nations and thereafter the creation of the French–Czechoslovak–Soviet Union system of pacts. Great Britain continued the politics developed in the 1920s and did not take upon itself any security-political responsibilities in regard to Eastern Europe. Lithuania, observing the change in German and Soviet Union politics regarding Poland, began, despite great reservations, to favour Baltic collaboration, which led in 1934 to the formation of the Baltic Entente. Poland's politics of *equilibrium* in relations with Germany and the Soviet Union resulted in Estonia and Latvia distancing themselves from Poland and, in the case of Estonia, a change in its foreign policy orientation in 1935–1936 and the Latvian and Lithuanian foreign policy reorientation in 1938.